Grossmann Edit

Grossmann Edit (szül. Grosz Edit)

Dés, Románia

Az interjúkészítés időpontja: 2005. augusztus

Az interjút készítette: Major Emőke

Grossmann Edit egyedül él egy dési tömbház kétszobás lakásában, ahova szívesen lát minden arra járót, ugyanis nagyon szeret beszélgetni. Nyílt szívű, barátságos természetű asszony. A víg kedélyű, örökké mosolygós emberekre jellemzően feszes az arcbőre, de hófehér haja tanúskodik 83 életévéről, dagadó csuklói pedig arról, hogy ezek az évek kemény munkával teltek. Öltözködésében szereti a fiatalos, vidám színeket.

A nagyszüleim az apuka részéről Felső-Magyarországról származtak, Sátoraljaújhelyről. A gyermekeik még ott születtek, de még az első világháború előtt elkerültek [Nagy]Enyedre [*körülbelül az 1890–1900-as években*]. [Nagy]Enyeden nem voltak rokonaik, csak Sátoraljaújhelyen, ott volt a nagy család. Jöttek le hozzánk, látogatóba, emlékszem, jött egy Margit nevű, nagyon szép nő volt, és még jöttek a családból látogatók, ameddig a nagymamám élt.

A nagytatámat **Grosz József**nek hívták, Izráel volt a zsidó neve, mi Zájdinak szólítottuk [*a Zajbl név becézéséből*]. [*Körülbelül az 1850-es években született.*] Annyit tudok, hogy egy német cégnél dolgozott, járta az erdőket. Abban az időben, ha az erdőt kivágták, kötelesek voltak újraültetni. Nagyapám ezzel foglalkozott, erdőültetéssel. És csert is szállított ez a cég Németországba. A bőriparban használták fel a csert, a fiatal fáknak lehúzták a haját [*kérgét*], a csert, azt áztatták, és azzal dolgozták fel a bőrt [*Cserhéj – a nyers bőr cserzésére használt fafélék kérge (Magyarországon elsősorban a tölgyfélék és a lucfenyő kérgét használták cserzésre, általában a 15–20 éves fákét; legkevésbé a cserfa kérge alkalmas a cserzésre). – A szerk.*]. Anyuka mindig mondta, hogy nagyon nagy orvosság a cser, nagyon jó a reumának. Nekem fájt a lábam egyszer, megfázott a lábam, és azt cserlébe áztattam. Megfőzte anyuka a csert, azt a kérgét a fának, betette egy fadézsába, mert abban az időben dézsa volt, és nem nájlonlavór. És mondta, hogy tegyem bele a lábamat, és mindig tett meleg vizet hozzá anyukám. Tartottam vagy egy órát, nem volt türelmem, de nem engedett el.

A nagyszüleimnek volt egy kis házuk [*Nagyenyeden*], volt egy tehenük, és voltak libáik. Eladták a tehenet, és eladták a házat, hogy vegyenek egy másik házat, betették a pénzt a bankba – azt nem tudom, milyen bank volt, de ott volt Nagyenyeden –, és elveszett az egész pénzük. Ez az első világháború vége fele volt. Akkor nagy divat volt a bankok felrobbanása [*csődbe menése*]. Úgyhogy aztán koldusszegények maradtak, mondhatni. Maradtak ház nélkül, se tehén nem volt, házbérben laktak utána.

Zájdi nagytata körülbelül 1925-ben halt meg spanyoljárványban, már idős volt, vagy hetven éves. Nagyon sokan meghaltak az első világháború alatt is ebben a betegségben, meghalt apukának is a testvére, és a férjemnek is egy testvére [*Spanyolnátha – a 20. század első nagy járványának, az influenzaszerű tünetekkel járó spanyolnáthajárványnak 1918–1919-ben 20-21 millió áldozata volt. Magyarországon 1918 októberében például 44 ezren haltak meg a betegségben. – A szerk.*].

A nagymamát nem is tudnám megmondani, hogy hívták. **Bábi**, így mondtuk neki, nem tudtuk másképp. Le volt vágva nagymamámnak a haja, nem volt parókája, csak kendővel volt. Kendője volt mindig. Két kendő volt a fején. Egyszer lekötötte a fejét egy batiz[*batiszt*]kendővel, azt összeszorította, és hátul megkötötte, aztán arra rátett még egy kendőt – az inkább szürke volt –, azt előre kötötte, nem hátra [*Az ortodox férjes asszonyok kalappal, kendővel – vagy a 19. században elterjedt szokás szerint parókával (sejtel, sájtli) – fedték be a fejüket, illemből, mivel a szabadon lévő haj a mezítelenség egyik formájának tekinthető. A hagyomány szerint a menyasszony a házasságkötés előtt fölkereste a mikvét, ott vágták le a haját. Ezt követően az ortodox férjes asszonyok haját a férjen kívül más nem láthatta. Elméletileg nem szabad áldást mondani vagy szertartást végrehajtani olyan férjes asszony jelenlétében, akinek nincs befedve a feje. Ma már az ortodox asszonyok is inkább csak a zsinagógában fedik be a fejüket. – A szerk.*]. És télen volt egy nagy hárászkendő is a vállán. Sötét színű ruhában járt. Szoknyát hordott, amelyik be volt egy kicsit ráncolva, és egy hosszú ujjú blúzt kis gallérral. És kötény is volt rajta mindig, az is sötét, én nem tudom, miért kellett az a kötény mindig. Csak így jártak a vallásos asszonyok abban az időben. Anyuka nem, de Bábi igen. És fekete cipővel, többnyire egész [*azaz: magas szárú*] cipővel jártak. Most ha visszagondolok, mindig gondolkozok, hogy tényleg, miért jártak mindig ilyen magas szárú, egész cipővel. És egy kicsi kabátja volt nagymamának, az rövidebb volt, mint a szoknya, úgy emlékszem vissza. Amikor templomba ment, fel volt öltözve rendesen, voltak szép szövetruhái, olyan hólokban volt a ruha megcsinálva [*azaz: rakva volt*]. Mintha most is látnám nagymamát. Én nagyon hasonlítok hozzá. De olyan csúnya volt, hogy mindig mondtam: „Jaj, csak ne legyek ilyen csúnya!” Pont olyan lettem én is. Nekem van protézisem, neki nem volt. Hát, ha nincsen foga, egy ember nagyon csúnya. Ő ette az almát, úgy emlékszem, kaparta késsel. Persze nem tetszett nekem. Nagyon-nagyon vallásos volt, nagyon sokat tanított minket is. Addig nem reggelizhettünk, ameddig nem mondtuk el a Majdit [*„Mode ani”*-t]. A Majdi, az a reggeli imádság: „Báruch átá [*Baruch ata (héber, „Áldott vagy te”) az áldások kezdőformulájának első két szava. Ennyiből nem mondható meg, melyik áldásra céloz Grossmann Edit, mivel minden áldás ezzel a két szóval kezdődik. – A szerk.*], majdi ani…” azt el kell minden reggel imádkozni, csak az után szabad enni, ez előtt nem szabad [*Mode ani (héber), Mojde vagy majdi (askenáz): „Hálás vagyok…”): reggeli felébredéskor mondott rövid ima: „Hálás vagyok neked, Élő és Létező Király, aki visszaadtad belém lelkemet irgalommal. Hatalmas a hűséged.” Hagyomány, miszerint az alvó emberből ideiglenesen távozik a lelke, és Isten óvó kezébe száll, majd ébredésnél visszatér belé. A gyerekeket már 3-4 éves korukban megtanítják erre az imára. A „Mode ani” hálaadás a lélek visszatéréséért, nem tartalmazza az Örökkévaló nevét, és áldásformulát sem tartalmaz. Az ima elmondását követi a rituális kézmosás, amely megtisztítja a felébredt embert az alvás tisztátalanságától, és ami után már elmondhatók az Örökkévaló nevét és az általános áldásformulát tartalmazó áldások. – A szerk.*]. Aztán a testvérem nem akarta elmondani, azt mondta, ő elmondta már egyszer. Nagyanyám egy okos nő volt, mert olvasott, mindig olvasta az újságokat, kérte aput, hogy adja oda az újságokat. Apuka járatta a magyar újságot, már nem emlékszem, melyiket. És érdekes, hogy nyolcvanhét éves volt, mikor meghalt, és még akkor is

olvasott, szemüveg nélkül.

Bábi lakott egy darabig nálunk is, mikor én olyan tíz-tizenkét éves voltam. De nagyon sok baj volt vele, mert nem voltunk elég vallásosok, és borzasztóan kikövetelte a vallást. Hogy legyünk nagyon vallásosak. Például, ha levágtuk azt a majorságot, akárhogy csináltuk, nem volt jó. Mindenben talált hibát. Nem vette ki jól ezt, nem vette ki jól azt anyu, és így nem sózta, és úgy [*nem sózta*] – mindent átnézett, nagyon-nagyon vallásos volt. Mert miután a sakter levágta a majorságot, azt meg kellett tépni. És mikor letéptük a tollakat, akkor le kellett égetni. Kivittünk az udvarra papírt – még tudom, hogy én vittem ki a papírt –, meggyújtottuk, anyuka hozta a majorságot, és aztán ott megforgattuk. Nem tettük bele a tűzbe, csak úgy, hogy a láng érje. Nem jut eszembe, hogy is mondtuk [*a műveletet*], pedig volt egy neve. De az nagyon jó, mindenki csinálhatja. Én most is csinálom [*a gázkályha lángja felé tartva*], nagyon jó, más íze van a majorságnak. Utána aztán felvágtuk [*a baromfit*], és betette anyuka egy cseberbe. És ott ült a cseberben, a vízben egy fél órát. Akkor kivettük, és a cseberből egy tányérra tettük, voltak nekünk erre direkt edényeink. És volt egy nagy sóskosár, [*tányérostól*] rátettük a kosárra, és nagyon erősen besóztuk. Az ott állt egy órát. Utána háromszor le kellett giszolni, leönteni vízzel, hogy menjen le az a só. És aztán leforráztuk, és nagyon-nagyon sokat kellett piszkálni, hogy kiszedjünk mindent, hogy nehogy egy csepp vér is vagy ér benne maradjon a majorságban [lásd: étkezési törvények].

Aztán amikor elment tőlünk nagymama, egyik lányával, Zálival lakott, ugyancsak Nagyenyeden. Záli is egyedül maradt, a nagymamám is egyedül volt, és aztán együtt laktak, ameddig nagymama meghalt. Nagymama idősen halt meg, nyolcvanhét éves korában halt meg.

Apukáék ötön voltak testvérek, volt két lány és három fiú. Ők is szegények voltak. [Nagy]Enyeden élt mindegyik. Az egyik lány, **Grosz Záli** volt a legidősebb. Zálinak volt egy lánya, de elvált a férjétől, és a lányát örökbe adta Kolozsvárt egy gazdag családhoz, Miligrámnak hívták [*a családot*], és eldeportálták a lányát az egész családdal. Záli is Nagyenyeden lakott, gyümölcsöt árult a piacon, abból élt. 1955 körül halt meg.

Grosz Gyula kereskedett almával, barackkal, gyümölccsel. Pedig ő szabó volt mesterségileg. Aztán a háború alatt dolgozott velem, én vállaltam munkát, és együtt csináltunk nadrágokat. Gyula bácsi, miután a felesége meghalt, kiment Izraelbe, mert az összes gyereke ott volt. A háború után vagy nyolc évre ment el, és Lodon élt. Gyula bácsinak elég sok gyereke volt: Hajmi (Háim), Ernő, Kajmi, Zsenka, Erzsi és Szerén. Hajmi és Ernő Lodon élt, a repülőtéren dolgozott a felesége mindkettőnek. Kajmi kárpitos volt, ő Netanján élt, paralizálódott, ő is meghalt. Zsenka Názáretben élt, Erzsi Netanján. Erzsi fiatalabb nálam két évvel. Lehet, hogy Erzsi még él, de nem vagyok biztos, mert megszakadt az összeköttetés. Szerén kiment korán Amerikába a [*második világ*]háború után. Férjhez ment, és a fiúnak a szülei kimentek Amerikába, és kivitték őket is.

Grosz Dezső nem volt megnősülve, [Nagy]Enyeden élt. Egy darabig ő is ott dolgozott, ahol nagytata, erdőkitermelő volt, cserrel foglalkozott. És azután kereskedett ezzel-azzal. [*A második világháború után*] egy zsidó nővel volt [*élt*], Zsenivel. Zseni nagyon beteg volt, Basedowja [*Pajzsmirigy-túlműködés. – A szerk.*] volt nagyon erősen, [Maros]Vásárhelyt halt meg, ott is van eltemetve, elmentem én is a temetésre. Dezső itt halt meg nálam, Désen, az 1970-es évek elején, agyvérzést kapott.

Apukának egy testvére, **egy lány**, spanyolnáthában halt meg. Nem jut eszembe, hogy hívták apukának ezt a testvérét, én nem ismertem, csak hallásból, 1914 után, 1915-ben vagy 1916-ban volt az a spanyolnátha. De tudom, hogy férjhez ment egy Izrael nevűhöz, és maradt két nagyon szép lánya, Manci és Irén. Aztán a férje megnősült újra, és még lett neki három gyereke. De őket eldeportálták, és aztán csak az egyik lány [*a férj második házasságából*], Sárika jött vissza.

Apukát Hermánnak hívták, de Helmusnak mondták, és a zsidó nevén is szólították, a zsidó neve Cvi volt. Sátoraljaújhelyen született 1890-ben [*de Nagyenyeden nőtt fel*]. Apukám [Nagy]Enyeden a német iskolába járt – akkor volt német iskola –, és ment a hájderbe [*héderbe*] is. Az 1914-es háborúban egyszerű katona volt [lásd: hadsereg az Osztrák–Magyar Monarchiában], nem volt semmi rangja apukának. Előbb három évig volt katona a magyarok alatt [lásd: zsidók a K.u.K. hadseregben], és épp, mikor haza kellett jöjjön [*azaz amikor le kellett volna szerelnie*], akkor kitört a háború, és elment Oroszországba, fogságba esett, és még négy évig volt Szibériában. A felső részén, egy félszigeten volt. Mesélte apukám, ott majdnem mind' éccaka volt, alig volt egypár óra világosság, olyan fent [*északon*] van. És nagyon nagy hidegek voltak. Úgyhogy hét évig nem volt itthon. Oroszországban nagyon nehéz volt, nem volt mit egyenek, de mindig mesélte, hogy az orosz nép nem rossz lelkű nép, mindig dobtak nekik ételt. Dolgozott is az oroszoknál, és adtak nekik enni. Dolgozott a földeken, dolgozott mindenfelé. De nagyon hamar megbetegedett. Nagyon sok betegség volt abban az időben, az 1914-es háborúban: tífusz, akkor volt a sok tetű, ott fent a Kolasz-félszigetnél, ahol volt apu, ott volt skorbutjárvány is [*Valószínűleg a Kola-félszigetről van szó. A félsziget lakott részének nagyobbik része túl van az északi sarkkörön. – A szerk.*]. A skorbut kidobja a fogakat [*kihullanak a fogak*], a vitaminhiánytól van, és nem volt gyümölcs, nem volt C-vitamin. Nem ettek csak egyféle ételt, ki tudja, valami kását adtak nekik, és megkapták a skorbutot. Fogak nélkül jött haza apu, aztán csinált protézist. Kiestek a felső fogai teljesen, felül volt protézise. Az alsó fogai még megvoltak. Kacagtam, mert jártunk a Marosra, és egyszer apuka kacagott vagy prüszkölt a vízben, és kiesett a protézise a Marosba. Ott volt az inasunk is, Majsinak hívták, ledobta magát a vízbe, és kiemelte: „Itt van, Grosz úr!" Skorbutja volt, tífusza volt, mindenféle betegsége volt. És aztán többet nem is lett soha olyan nagyon egészséges. Nem volt sovány ember, de nem volt egészséges.

Miután visszajött Oroszországból, megnősült, összehozott házasság volt [lásd: házasságközvetítő, sádhen]. Hát akkor nem úgy volt az ismeretség, mint ma van! Régen ajánlták, volt, aki ezzel foglalkozott, úgy mondták neki, sádhen. Egyszerű falusi esküvőjük volt Boldogfalván.

Klein Farkasnak hívták az anyuka édesapját. Zev volt a zsidó neve, azt hiszem, hogy Farkasnak mondják Zev. Boldogfalván élt [*Boldogfalva – kisközség volt Kis-Küküllő vm.-ben, 1910-ben 400 főnyi román és magyar lakossal, Trianont követően Romániához került. Dicsőszentmártontól 19 km-re van délnyugatra. Ma: Sîntămărie. – A szerk.*], kocsmája volt. Egy valami magyar úré – gróf vagy mi lehetett, nem tudom – volt a kocsma, és ők kibérelték. De nagyon szegényen éltek, éppen csak éltek, nem volt semmijük. Kicsi volt anyuka, vagy nyolc éves lehetett, amikor meghalt az édesanyja. Aztán ott volt a nagyobbik lány, Ida, az vezette a háztartást, míg újra nem nősült az édesapjuk. Már elég nagy volt anyuka, amikor meghalt az apja, és árván maradt egy csomó gyerek. Abban az időben nem úgy volt, hogy volt egy vagy két gyerek, akkor volt hat-hét gyerek egy háztartásban. Nagy családok voltak. Abban az időben nem volt antibébi [*tabletta*], nem volt kaparás, és nem is volt szabad. Megcsinálták a gyerekeket akra-vakra, egy családban volt hat-nyolc gyerek. Az első feleségétől volt vagy öt gyermek, anyuka is. Miután meghalt az anyuka anyja,

megnősült [*másodszor*] az apja, és lettek még gyerekei, de azok mind fiúk lettek.

Az anyuka anyja egy nagyon gyönyörű nő volt, megvolt a képem, és aztán egyszer feltettük rámástól a padlásra, egy olyan régimódi, ovális rámában volt, és valaki elvitte. Már nem volt, hová tegyünk annyi mindent, mikor ide költöztünk. Anyukának a szülei, mikor férjhez ment anyuka, már nem éltek. Csak a mostohaanyukája élt, ő szokott lejönni hozzánk, de az is nagyon vallásos volt. A fiúk Dicsőszentmártonban tanultak mesterséget, és akkor a [*mostoha*] nagymama is odaköltözött Dicsőszentmártonba, hogy ne legyen egyedül [*Dicsőszentmárton – nagyközség volt Kis-Küküllő vm.-ben, 1891-ben 2400 (64% magyar, 24% román, 3% német), 1900-ban 3400 (75% magyar, 22% román, 2% német), 1910-ben 4400 főnyi lakossal. Itt volt a székhelye Kis-Küküllő vm. törvényhatóságának, a járási szolgabírói hivatalnak, a járásbíróságnak, a kir. közjegyzőségnek, adóhivatalnak stb. Volt állami polgári leányiskolája és ipariskolája. Trianont követően Romániához került. Lakosainak száma 1920-ban 4700 fő volt. – A szerk.*].

Anyukáék ötön voltak édestestvérek: két lány volt és három fiú. A legnagyobb testvér volt Ida néni. **Klein Ida** néni Erzsébetvárosra, egy szász városba ment férjhez [*Erzsébetváros – rendezett tanácsú város volt szabad királyi város címmel Kis-Küküllő vm.-ben (kir. törvényszék, járásbíróság és adóhivatal, járási szolgabírói hivatal); 1891-ben 2795 (48% magyar, 22% örmény, 21% román, 8% német), 1910-ben 4400 főnyi lakossal. A városban főgimnázium és ipariskola volt a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben. Trianont követően Erzsébetváros Romániához került. Lakosainak száma 1920-ban 3900 fő volt. Ma: Dumbrăveni, Segesvártól 19 km-re van nyugatra. – A szerk.*]. Izsák volt a férje családneve, de a másik nevét már nem tudom. Nagyon gazdag emberek voltak, mert bőrkereskedők voltak, volt bőrüzletük is, volt szép házuk, nagyon jó módban voltak. 1941-ben Ida néniéket és három gyereküket – Ernőt, Bélát és Magdát – átköltöztették Erzsébetvárosról Balázsfalvára [*Ma: Blaj, Nagyszebentől 60 km-re van északra. Balázsfalva néven létezett Balázsfalva(-Város) –közigazgatási státusát tekintve nagyközség volt Alsó-Fehér vm.-ben 1891-ben 1400, 1910-ben és 1920-ban 2200 főnyi, nagyobbrészt román, kisebbrészt magyar lakossal (szolgabírói hivatal, járásbíróság, telekkönyv, adóhivatal székhelye); volt tanítóképzője és főgimnáziuma – és Balázsfalva-Falu (vagy Kisbalázsfalva), amely kisközség volt ugyanott, 1891-ben 900, 1910-ben 1500 főnyi lakossal. A trianoni békeszerződéssel mindkét település Romániához került. – A szerk.*], mikor mi is mentünk Gyulafehérvárra, de aztán visszamentek Erzsébetvárosra. Ők túlélték a második világháborút. Még volt egy fiuk Ida néniéknek, az ő neve nem jut eszembe, de tudom, hogy Marosvásárhelyen lakott a feleségével. A felesége meghalt a háború alatt, mert [Maros]Vásárhelyről eldeportálták. Ő munkaszolgálatos volt, hazajött, de súlyos beteg volt, Segesvárra vitték operálni a tüdejével. Helyrejött, és el akart menni Izraelbe, de csak Rómáig jutott, ott meghalt tüdőgyulladásban. Ernő megkérte a kezemet, képzelje el! Unokatestvérem, és annyit akarta, hogy legyek a felesége. Nem mentem hozzá, azt mondtam, nem megyek közeli rokonhoz. Apu nem akarta, anyu igen. Apu azt mondta, nem jó, túl közeli rokon. A zsidó vallás nem ellenzi, de egészségileg tán nem jó [lásd: házasságra vonatkozó szabályok a Tórában]. Mert féltem volna csinálni gyermeket, nem olyan jó közeli vérrokonsággal. Régen úgy volt, hogy magyar fiú ne vegyen el csak egy magyar lányt. Egy zsidó fiú csak egy zsidó lányt. Lehet, hogy ez sem olyan jó. Lehet, hogy a vércsere nem árt. És még az volt velük, hogy ők csak azzal a családdal találkozhattak össze, amelyik, úgy mondták, a krémje a társadalomnak. Én nem voltam úgy nevelve, és engem idegesített ez. Ernő aztán megnősült, elvett egy medgyesi lányt, és elmentek Izraelbe, volt neki tyúkfarmja és szőlője. Mikor voltam Izraelben, voltam nála a testvéremmel, azt

mondta nekem: „Azért nem szerettem úgy, mint téged, senkit.” Béla fogász volt, régebben nem kellett orvos legyen, hogy dolgozzon szájban, technikus volt, de csinált protézist, mindent csinált, kezelt fogakat – nekem ő kezelte el. Magda nagyon gyönyörű nő volt, csudaszép, egy rendkívüli szépség. Nem ment férjhez, mert csak orvoshoz akart vagy ügyvédhez, más ember nem volt neki ember. [*A második világ*]háború után Magdi segített az öccsének, és felrobbant egy lámpa vagy valami, amivel dolgozott, és teljesen elégett. Csúnya lett, harminc kilósra fogyott le. Bolthajtásos ajtójuk volt, a szászoknál olyan van, és többet nem nyitották ki soha, senki nem volt szabad bemenjen a házba. Az anyjával és a testvérekkel lakott, de nem engedtek be senkit. Nagy-nagy tragédia volt. Anyuka volt, meglátogatta, és azt mondta, hogy felismerhetetlen. Aztán bent volt a kórházban, egy amerikai orvos meglátta, és az elvitte Amerikába, ott betette egy kórházba, és valamennyire csak helyretették, tettek új bőröket. Aztán ott maradt Amerikában Magda. De sose ment férjhez. Divatrajzoló [*divattervező*] volt, és nyitott valami szalont, úgy hallottam. Izraelben csak egyszer volt látogatóban, úgy mondta Ernő, hogy helyrejött, de nem lehet ráismerni azért.

A [nagytata] első házasságából az egyik [**fiú**] – nem jut eszembe, hogy hívták – igazgató volt egy román–francia banknál, Brassóban a második világháború után. Az tanult ember volt, aztán elment Izraelbe. Volt egy lánya, Márta, Izraelben férjhez ment. Nem tudok róla többet, mert Erika [*Grossmann Edit lánya*] nem tartja az összeköttetést vele, és nincs kitől érdeklődjek felőle, kihalt a család, nincs kitől kérdezzek semmit. És Amerikában volt még **két fiútestvér**e anyukának, fogalmam nincs, hogy hívták őket, fiatalon mentek el.

A [nagytata] második házasságából a legnagyobb fiú volt **Klein Jenő**, ő géplakatos mester volt a nitrogéngyárban, Dicső[szentmárton]ban. Nagyon ügyes ember volt az a Jenő, mindenhez értett. Akármi elromlott a gyárban, egy gép vagy bármi, telefonáltak, küldtek autót, Jenő ment, és megjavította. Vagy tizenöt évvel ezelőtt halt meg [*1990 körül*]. Van két lánya, azok még élnek, Márta és Sasi, mind a kettő tanult lány. Haifán élnek, és nagyon szép családjuk van.

Klein Jakab – Jaki, mi úgy mondtuk – Kolozsváron élt, géplakatos volt valamelyik gyárban. Öt gyereke volt Jakabnak, egy se jött vissza a deportálásból, és Jakab belezavarodott a végén. Elvett aztán egy rosszféle lányt, aki cseléd volt nála, és behálózta szerencsétlen Jakabot, ennek a nőnek is volt két gyereke. A Párizs utcában az 5 szám alatt lakott Jaki, szép lakás volt, még most is ott lakik, biztos, az a nő. Jakab Kolozsvárt halt meg 1980. augusztus másodikán.

Klein Géza kereskedő volt, **Klein Ödön** meg nagyon jó asztalos volt. Nagyon sokat volt nálunk ez a két fiú, laktak is nálunk, [*fiatalkorukban*] [Nagy]Enyeden laktak. Miután megnősültek, Géza visszament Dicsőszentmártonba, és Ödön elköltözött Kolozsvárra. Géza öngyilkos lett. Volt egy nagy agydaganata, de annyit fájt a feje, hogy nem bírta, bevett valami pirulát, és meghalt szegény, még a második világháború előtt. Ödönt pedig megoperálták szintén agydaganattal, és tíz napra rá meghalt. Volt egy kislánya, akit Kolozsvárról eldeportáltak a feleségével együtt.

Anyukám **Klein Eszter** volt, Dicsőszentmárton mellett, Boldogfalván született. Ott nagyon finom szőlő van, Boldogfalván. Küküllőváron járt iskolába [*Küküllővár – kisközség volt Kis-Küküllő vm.-ben, 1891-ben 1500, 1910-ben 1800 főnyi román és magyar lakossal. Trianon után Romániához került. Ma: Cetatea de baltă, Boldogfalvától 3 km-re van keletre. – A szerk.*]. Gondolom, hét osztály végezhetett, annyi volt akkor a szokás [*Klein Eszter az 1890-es években született. Magyarországon akkoriban a hatosztályos népiskola elvégzése volt kötelező.* Lásd: elemi iskola / népiskola. – *A szerk.*]. Nagyon vallásos családból származott. Mikor hazajött apuka Oroszországból, megesküdött

anyukával. [Nagy]Enyedre költöztek, apuka nyitott egy szabóműhelyt, és aztán a szabóságból éltünk. Nem voltunk gazdag emberek, szegények voltunk. Nem szégyen. Nem lehet dicsekedni, de nincs mit tagadni se. Ez volt. Saját házunk nem volt, béreltünk egy kétszoba-konyhás lakást [Nagy]Enyeden a bank udvarán. Anyuka nem dolgozott, abban az időben nem dolgoztak úgy a nők, de segített a szabóságban. De én azt mondom, az asszonynak a gyerekek mellett jó. Mert ha nem, akkor kell egy idegen, nem? Vagy ha nem, az utca nevelje a gyerekeit?

Csak ketten voltunk testvérek, én és a nővérem. A testvérem, **Grosz Miriám** 1920-ban született. A nővérem ugyanazt az iskolát végezte, mint én, az elemit a zsidó iskolában, és utána még három évet a román iskolában. Ő jobban tanult, mint én, jó feje volt nagyon. Miután befejezte a hét osztályt, megtanulta a fodrászatot és a manikűrözést [*Romániában az 1925-ös közoktatási törvényben szabályozták az elemi oktatást. A törvény az eddig meglévő négy iskolai év mellé az 5–7. osztályok beindítását is előírta. Ennek értelmében az elemi oktatás 7 osztályosra bővült. – A szerk.*]. Én is tudtam a hajat rendezni, nekem is voltak kuncsaftjaim, jöttek a műhelybe este későn, és felgyűrűztem a hajukat. És voltak kuncsaftjaink, akikhez jártunk haza este, mikor elvégeztük a munkát, ő is a [*fodrász*]műhelyben és én is a szabóságban. Ó ez egy mese, ma, ha valaki mondaná valakinek, az kacagná. Vett a nővérem ilyen vasakat, és a primuszon melegítettük a vasat, és felgyűrűztük a hajat. A primusz az egy petróleumlámpa volt, de nem, amivel világítottunk, hanem amin főztünk. A nélkül a primusz nélkül nem lehetett [*meglenni*], elvittük [Gyula]Fehérvárra is a primuszt. Nyáron főztünk a primusszal is. Egy teát, mindenfélét. Nagyon jó dolog volt az a primusz! A petróleum nem volt nagy dolog. Volt neki egy helye, ahol beöntöttük a petróleumot egy tölcsérrel a tartályba, volt egy csavar, becsavartuk. A tartály felett volt egy kerek [*rózsa*], ahol ment a láng körbe. Piros volt, majdnem minden primusz piros volt.

Én Nagyenyeden születtem, 1922-ben, Rájzele, úgy hívtak zsidóul. Egy vallásos, ortodox [*zsidó*] család voltunk. Anyukám is nagyon vallásos volt, apukám is. A szüleim nagyon jó lelkű emberek voltak, nagyon korrektek, nagyon becsületesek, és úgy tanítottak minket is. Olyasmi nem volt, hogy ne legyen becsület. Apu mindig azt mondta, hogy az embernek csak egy dolog van az életben, a becsülete. Neveltek a zsidóságra minket nagyon, hogy nem szabad férjhez menni, csak egy zsidóhoz. A régi zsidó vallásban [*azaz az ortodoxiában;* lásd: vegyes házasság], ha egy gyermek férjhez ment vagy megnősült egy nem zsidóval, akkor az a család részére meghalt, azzal már nem beszéltek. És megcsinálták a halotti ceremóniát, hogy azt már eltemették. Nálunk nincs úgy, mint a keresztény vallásban a temetésnél, hogy csinálnak egy nagy vacsorát, és nem tudom, mit. Nálunk hazajönnek a temetőből, és akkor ülnek sivét egy hétig [lásd: gyász, süve]. És ha megnősül valaki egy kereszténnyel, vagy elvesz egy keresztényt, akkor ülnek egy órát. Ma már nincs ez. Ma már nem tartanak semmit. Akkor nagy dolog volt. Egy marhaság volt ez is. Ezek a régi dogmák voltak, kézzel-lábbal harcoltak, hogy megmaradjon a zsidóság, mikor annyi mindenen ment keresztül, ez volt az egyetlenegy lehetőség, fenntartani a zsidó népet, a zsidó fajt, hogy ne csináljon vegyes házasságot.

Anyu nagyon vallásos, nagyon-nagyon kóser volt, borzasztó kóser volt. Mert akkor mindenki kóser volt, hogy őszinte legyek. Nem voltak nem kóser háztartású zsidó családok. Először egy [nagy]enyedi család hozott [*nekünk*] tejet, nem jut eszembe, hogy hívták őket. De anyuka megharagudott a [nagy]enyedi családra, mert észrevette, hogy betett a tejes kannába húst. És akkor azt mondta anyu: „Ne haragudjon, én mondtam magának, hogy a tej az tej, a hús az hús. Mi nem eszünk tejet hússal” [lásd: étkezési törvények]. Azután én mentem tejért az

unokatestvéremmel, [Grosz] Erzsivel. Volt sajtárunk pléhből, azzal mentünk a tejért, sajtárral. Vittük a sajtárt, vittünk egy törölközőt és egy kannát. Még vizet is otthonról vittünk, cipeltük ki a vizet a kannában – nem a sajtárban, abban a kannában, amiben hoztuk a tejet –, hogy mossa meg a tehénnek a tőgyét a vízzel. Hátha nincs kút, nem tudom, mi. A sajtárba fejték a tejet, és utána betettük [*áttöltöttük*] a kannába, és úgy hoztuk el a tejet. De kimentünk falura Erzsivel, úgy tíz-tizenkét éves lehettem, úgy kacagtunk, egész úton szórakoztunk, legalább addig nem kellett otthon csinálni semmit. Három kilométert mentünk a faluig, nem is tudom már, melyik faluba, de átmentünk a Maroson a tutajjal. Minden nap, nyolc napig. Aztán ők [*a falusiak*] hozták [*be a tejet*].

Minden ünnepet megtartottunk, nem volt olyan ünnep [*amit nem tartottunk meg*]. Péntek este kell tenni két kalácskát [*az asztalra*], egy kalácsterítővel letakarni [lásd: bárhesz]. És akkor jön az asszony, meggyújtja a gyertyákat [*A szombat a gyertyagyújtással kezdődik pénteken este, a gyertyát pedig fél órával a naplemente előtt kell meggyújtani. – A szerk.*]. Édesanyám három gyertyát gyújtott [lásd: gyertyagyújtás]. Amikor kijönnek a templomból a férfiak, leülnek az asztalhoz vacsorázni, és akkor az apa, a férj megkezdi a kalácsot – azt törik, nem vágják [*Az első szombati lakoma a kidust követő rituális kézmosás után az asztalon elhelyezett két kenyérre (bárheszre) mondott áldással kezdődik: a családfő leemeli a kenyértakarót, ráteszi a kenyerekre a kezét, kissé bevágja a késsel a hozzá közelebb eső bárheszt, és elmondja a 'hámóci lehem min háárec' („Ki kenyeret adsz nekünk a földből") kezdetű áldást. Majd fölvágja a kenyeret a megjelölt helyen, sóba mártja, eszik belőle, és oszt az asztalnál ülőknek is. – A szerk.*]. És mondanak egy bruchát [bróhét], egy áldást a kenyérnek, megköszönik az Istennek, hogy adott egy kenyeret.

A húsvét [Pészah] az rettenetes volt! Nagyon-nagyon nehéz volt akkor a húsvét, nagyon nagy cirkusszal járt. Ki kellett mindent vinni a házból, kimeszelni a házat, a ruhák zsebét kifordítani, kitakarítani mindent, mindent, mindent. Mikor vége volt minden takarításnak, összeszedett anyu minden humecot [homec] – olyat, ami nem volt húsvéti étel –, és eladta. Nem pénzért, ez csak egy olyan szimbólum volt, odaadta ajándékba a szomszédban valakinek. Ami maradt otthon [homec], azt mindent oda kellett adni. Volt laska, ha maradt étel, tészta, nem tudom, mi, azt odaadtuk [lásd: szerződés a homec eladásáról]. És összesepertünk mindent még egyszer, és akkor a humec kiment, már nem volt humec. Amit összesepertünk, meg amit nem adtunk oda – kenyérdarabokat, papírokat [*amelyek kenyérhez érhettek*] –, azt el kellett égetni. Kivittük az udvarra, és meggyújtottuk, elégettük. Az utolsó előtti nap már nem ebédeltünk bent a házban, mert a ház már ki volt takarítva, és nehogy bevigyünk valamit. Kint, a nyári konyhában ettünk, ha hideg volt, ha meleg volt, volt ott kályha, és gyújtottunk tüzet, a nyári konyhában ebédeltünk, ott vacsoráztunk.

Nálunk [*a konyhában*] egy hokedlin állt egy dézsa a víznek. Minden évben kicseréltük a vizes dézsát, mert közben tönkrement. Azt nem lehetett kisúrolni, és minden évben vettünk új dézsákat káposztának, víznek. De húsvétra lehoztuk a padlásról a húsvéti edényeket, és a vizes dézsa helyett oda volt téve a húsvéti veder. Nekünk volt külön húsvéti edényünk, más cseber, más kosár, más minden, nem ugyanaz, amit egész évben használtunk, isten őrizz. Isten őrizz és ments. A húsvéti veder is a hokedlin állt, de a hokedlire tettünk először szénát, aztán egy furnírt, valami deszkát, aztán megint szénát, és arra tettük rá a vedret. Nehogy, isten őrizz, odaérjen valamihez, ami nem volt elég kóser. Mert hátha azzal a furnírral valaki járt, és valami ért hozzá, kenyér vagy nem tudom, mi. Annyit kellett dolgozni!

A kert végében – nem tudom, miért kellett éppen a kert végében – csináltak egy nagy gödröt, oda betettek minden edényt [*a hétköznapiból*], amik nem voltak meg a húsvétiban, mozsarakat és ilyesmiket, ki kellett káserolni [*kóserolni*] ahhoz, hogy lehessen használni húsvétkor. Az edényekre tettünk először földet, aztán vittünk ki forró köveket – mindig kellett segíteni –, azt bedobtuk oda [*a gödörbe*]. A kövek a kemencében álltak [*a tűzben*], amíg megforrósodtak, mikor kivettük, égtek, még pirosak voltak. Volt egy vedrünk, azzal hátravittük, és betettük a köveket [*a földdel elfedett edényekre*]. Már ott volt a veder víz [*a húsvéti vederben*] – már lent volt [*a padlásról*] a húsvéti veder –, azt ráöntöttük, majd lefedtük földdel – hogy nyugodjon békében. És otthagytuk. Az úgy kellett álljon húsvét előtt vagy tíz napig, akkor kivettük az edényeket, de azután azt annyit kellett forrázni, és olyan nagy cirkuszok voltak... És mindig ki kellett káserolni [*kóserolni*] húsvétra a kemencét, a kályhát. Megfőztük előre az ételt, mert aztán mind hideg ételt kellett enni, azon a kemencén többet nem lehetett főzni, melegíteni. Húsvét előtt két nappal rátettünk a kemence lapjára, a vasra, rengeteg homokos kavicsot. Meggyújtottuk a tüzet, és vettünk ki szenet, és azt rátettük [*a kavicsra*]. És égett a tűz, és azok a kavicsok ott forrósodtak. És mindegyre tettünk szenet, nem tudom, hányszor csináltuk, ameddig teljesen kiégett a kemence. Égettük a tüzet egész nap. Éjjel kihűlt, reggel leszedte anyuka egy vederbe [*azt a szenes, homokos kavicsot a kemence lapjáról*], kidobta, és kipucolta a kályhát. Lemostuk, kivasporoztuk. Még én is csináltam egypárszor ezt itt, Désen, de aztán félbehagytam.

Karácsonykor volt az utolsó tömés, akkor levágtuk a libát, és megcsináltuk a kóser zsírt húsvétra. Mert nem volt kóser olaj – de máskülönben se használtunk olajat –, és kellett sok zsír húsvétra. Minden húsvétit egy zsidó üzletből hoztunk: húsvéti bort, húsvéti sót, minden húsvéti volt. Még a borst is onnan vettük meg. Mert az kóser volt, vigyázva volt, hogy ne érjen kenyér hozzá. Pászkát ettünk húsvétkor, és a rendes zsidó konyhát tartottuk. Főztünk húslevest, és a húslevesbe csináltunk knédlit, pászkalisztből galuskákat, tojással van rendesen, mint a grízgaluska, csak a gríz helyett tettünk pászkalisztet, és tettünk borst. Aztán azt befőztük a levesbe, lassan, lassan főtt, és szépen feldagadt. Olyan finom, nagyon finom. A sült csak majorságból, vágtunk libát, vágtunk rucát. A húshoz csináltunk pászkából [*pászkalisztből*] tarhonyát, és volt utána hremzli. Ha maga nem tud, én megtanítom magát hremzlit csinálni. Az úgy van, hogy megfőz előre két-három krumplit. Mikor már jól ki van hűlve – mert ha nincs kihűlve, ragad a reszelőhöz –, akkor megreszeli. Megfőzi ma, és megcsinálja holnap, mondjuk. A reszelt krumplit beteszi egy tálba, két krumplihoz tesz, ha nagyobb a krumpli, három tojást vagy két tojást – már attól függ, hogy mennyire áll össze, hogy olyan legyen, mint a fasírtnak a hús –, tesz bele okvetlenül borst, sót, és jól összekavarja. Tesz olajat [*egy serpenyőben a tűzre*], egy kanállal vesz ebből a masszából, és beleteszi a forró olajba. De bemártja a kanalat előbb a forró olajba, mert akkor könnyen lejön a massza a kanálról. És szépen felnő, olyan finom étel, egy perc alatt megcsinálja, és van egy vacsora. Nagyon jó spenóthoz például. Széderkor a hús után ettük. Régen csináltunk barslevest is húsvétkor, de azt nem szédereste ettük. A barsleves [*borscs*] nagyon jó a tüdőnek és mindennek: cékla megsavanyítva, leszűrve, és mikor fő, felereszteve sok tojással, felvert tojással. Kis cukrot, borsot kell beletenni, és [*tálaláskor*] hideg krumpliszeleteket teszünk a forró levesbe. Az is egy jó étel. A céklát tesszük savanyítani. Az is egy külön cirkusz, hogy nagyon kóser legyen az az üveg. Nekünk volt kóser céklának való üvegünk. Abban kellett tartani, nem tudom, hány hétig vizet, és nem tudom, hányszor kicserélni. De azt a vizet először egy kóser edényben fel kellett főzni, és aztán beleönteni. Most mondja meg!

Mi mindig csináltunk egy tortát is. Az első [széder]estére nem csináltunk tortát, csak a második estére és nappalra [*A szédereste Pészah ünnepének első – a diaszpórában első két – estéje. A naptár szerinti ünnepnapokat az Újhold megjelenése szerint számolták ki. Amikor a jeruzsálemi Bét din küldöttei nem értek el időben a szétszóratásban élő zsidókhoz, hogy tudtul adják, mikor van Újhold, akkor szokásba jött, hogy egy nap helyett inkább két napban ülték meg a Tórában említett ünnepet. (Csak Jom Kipur ünnepe maradt egy napos a böjt miatt.) – A szerk.*]. És húsvétkor pászkalisztből csináltuk a tortát. Nekem most is van pászkalisztem. Abban az időben nem voltak tészták [*sütemények*] húsvétra, ma Izraelben már mindenféle tésztát csinálnak. Ma már modernek, csinálnak nagyon finom lisztet pászkalisztből, és tésztát pászkalisztből. Még krémes is van. Mi tortát csináltunk dióval, diós tortát csinált anyu mindig, és bele egy krémet cereszvajjal, úgy hívták, olyan, mint a margarin, de kókuszból van. Kókuszvaj. Nem ettem azóta, hogy elkerültem otthonról. Nálunk mindig volt kókuszvaj otthon, anyu mindig azzal sütött, megmondom, miért. Mert akkor nem volt margarin, és a cereszvaj nem volt se tejes, se húsos, hanem hús után is lehetett enni, és tejes után is lehetett enni.

Akkor nem volt úgy a széder, mint most van, hogy bent a [*rituális*] kantinokban vagy a templomnál [*a zsinagógában*]. Akkor mindenki otthon csinálta. Nagymama mindig ott volt nálunk húsvétkor. És mindig hívott apu egy katonát a templomból, hogy az is vacsorázzon meg, mert kiengedték a katonákat a kaszárnyából. Azt sajnálta, mert annyit volt ő is katona, és mindig hozott egy katonát. Úgy emlékszem vissza mint gyermek. És volt nálunk a széderesten egy bucher [*bóher*] – úgy mondtuk neki, kicsi bucher, mert voltak nagy bucherek is. A bucher az természetes volt, az már bennfentes volt nálunk, úgy jött, mint haza. Ez egy tanuló [*volt*], a bucher azt jelenti, hogy diák. [Máramaros]Szigetről volt sok zsidó gyermek, akik [Nagy]Enyeden jártak a hájderba [*héderbe*]. Olyan szegények voltak a szülők, hogy elszakadtak a szülőktől, elküldték őket tanulni. A hájderban volt egy helyiség, ahol laktak, és be voltak osztva egy-egy családhoz, hogy kapjanak kosztot. Egyszer itt ettek, egyszer ott ettek, adtak nekik ebédet – ami volt, egy leves, egy laska, egy paszuly, egy palacsinta –, kaptak vacsorát, és reggelire is pakoltak egy szilvaízes kenyeret vagy valamit. Azért mondta a bucher, hogy mind paszulyt eszik, mert hétfőn ment valahova, hát jön a bucher, főztek paszulyt. Ment kedden máshová, és megint kapott paszulyt. Szombaton elment egy családhoz, és ott evett csólentet. Még adtak neki egy cipőt, még adtak neki egy ruhát. Nálunk majdnem mindig volt egy bucher, nálunk evett egyszer egy héten, és szombaton mindig volt. Akármilyen szegények voltunk, de úgy főztünk, hogy a bucher is egyen.

Nálunk úgy volt a szédereste, hogy meg volt az asztal terítve rendesen, mindenkinek voltak téve kicsi tányérok is, abba volt téve a hrajszesz [hároszet] és a mác [mácesz], pászka. Aki előimádkozó volt, csak annak [*Azaz annak a személynek, aki vezette a széderesti szertartást. – A szerk.*], oda volt téve egy tálra krumpli, torma, petrezselymet is tettek – mert az tavaszi szimbólum, és tulajdonképpen a Pészah egy tavaszi ünnep is –, és odatettünk egy megsütött nyakat vagy valamit. Apu fehér köntöst [*kitlit*] és sapkát vett fel a széderesten, és elolvasta, amit kellett húsvétkor, a Hágádát héberül, és mindent megmagyarázott, hogy miért esszük a tormát… Mert egy gyermek, a legnagyobb gyermek [*Általában nem a legidősebb, hanem a legfiatalabb gyermeknek kell a négy kérdést feltennie, vagy ha van a családban fiúgyermek, akkor annak. – A szerk.*] el kell mondja a Mánistánut [Má nistáná]: *„Má nistánu hálájlá hoáze…”,* hogy ez az éccaka [*miért*] nem olyan, mint a mindennapi, ez az este más, és kérdi, hogy miért eszünk pászkát, és miért iszunk bort. Nálunk a kicsi bucher mondta el a Mánistánut.

Azzal kezdődött a ceremónia, hogy adtak pászkát, adtak krumplit, mindent, amit kellett, és mindenre mondtunk egy bruhet [áldást]. A pászkára mondtunk egy bruhet: *„Majci áni lehunékum meláhajrum, ánser gil mácesz.”* Nem mondtuk: „hurec”, mert hurec az a kenyérre van, mondtuk: mácesz, a kenyér helyett a pászkára mondtuk az áldást. Előbb ettük a krumplit. Főtt krumplit, el volt vágva, azt bemártottuk sós vízbe, mert az azt jelentette, hogy átmentek [*a zsidók*] a sós tengeren [*Mások úgy értelmezik, hogy a sós víz a fogság könnyeire utal. – A szerk.*]. Akkor volt hrajszesz [hároszet]. A hrajszesz az azt jelenti, hogy a termésnek az eredménye: alma és dió és bor, ebből csináltunk egy keveréket. Nagyon finom a hrajszesz, én nagyon szeretem. Utána volt a torma, és bort ittunk, mindenkinek töltöttek egy pohár bort. És imádkozás, imádkozás, és már olyan éhesek voltunk, hogy esett ki a szemünk. És akkor ettünk húsleveset, volt egy sült tarhonyával, és a hús után ettük a hremzlit. Az első este nem ettünk tortát, csak a második este. És vacsora közben is volt még imádkozás.

[*Vacsora közben volt az is, hogy*] Apu elmondott egy imát, és töltött [*Élijáhu*] prófétának egy pohár bort – mi úgy mondtuk: az angyalnak. És mondta apu valamelyik gyereknek: „Menj, nyisd ki az ajtót!” Kinyitottuk az ajtót… álltunk. És meg voltam győződve, hogy bejött az angyal. Annyira átéli az ember a vallást, hogy kinyitottuk az ajtót, és anyuka mondta: „Na, látjátok, hogy megmozdult a bor?” „Tényleg megmozdult, bejött az angyal.” Mint a keresztények a karácsonyfánál, ők is elképzelik, hogy jön az angyal, nem?

A pászka persze ellopva, gyerekek voltunk. Már a [*szertartás*] vége felé eldugták az áfikajmot [áfikóment], és mi próbáltuk kivenni. Két párna volt [*téve az apu székére*], amin ült, a párnák között volt [*eldugva az áfikómen*], és apu úgy csinálta, hogy valamelyik mindig kihúzza [*A Hagada szerint a széder idején egyik oldalra dőlünk, és úgy fogyasztjuk el az asztalon található dolgokat. A Hagada a „Ma nistana” kezdetű részben ad erre nézve utasítást. A Ma nistana negyedik kérdése: „Miben különbözik ez az éjszaka többitől? Az összes többi éjszaka ülve és támaszkodva eszünk, ezen az éjszakán támaszkodva.” A támaszkodás szokása onnan ered, hogy római szokás szerint a szabad, teljes jogú polgárok ettek párnákra támaszkodva. A zsidók Pészah ünnepén nyerik el szabadságukat, amikor az egyiptomi fáraó uralma alól megszabadulnak. A szabad státuszt jelképezi a párnákra dőlés szokása. Az egyik oldalra kell dőlni, de van olyan szokás is, amely szerint jobbra is és balra is dőlnek, azonban ez halahikusan nem indokolható. – A szerk.*]. Mindig a testvéremnek sikerült, én olyan mutuly voltam. De ellopta valamelyik, aztán kaptunk, amit kaptunk, édességet, húsvét után vett anyu egy édességet nekünk. Lehetett kapni húsvétkor is cukorkát, húsvéti cukorkát, de nagyon drága volt, mi nem ettünk. Áfikajmot csak az első este loptunk, a második este nem volt. És aztán azt a pászkát eltettük, egész év alatt a hálószobában a sifon [*szekrény*] tetején állt egy darab pászka. Ma szétosztják az áfikajmot, de régen eltettük. Nem tudom, miért. Tizenegy óráig tartott [*a szédereste*]. Vacsoráztunk, és utána még voltak énekek [*zsoltárok*]. Jöttek a szomszédból a gyerekek, és énekeltek. És ettük a pászkát, ettük a hrajszeszt, ettük a hremzlit. Annyit csinált anyu, hogy mindenki egyen, aki jön.

Elmúlt a húsvét, akkor jött a pünkösd [Sávuot]. A pünkösd az egyszerű ünnep volt, az kétnapos ünnep volt csak. Volt egy vacsora, volt egy ebéd, mentek a templomba, szép ünnep volt a pünkösd. Akkor kaptunk új ruhát, egy nyári ruhát és egy szandált. Az ki kellett tartson.

Szukotkor állítottunk sátrat, náddal fedtük le a sátrat, és tettünk almákat, diót, betettük aranypapírba, ezüstpapírba, és felakasztottuk. Sátorban vacsoráztunk, és sátorban ebédeltünk

nyolc napig. Reggelizni nem mentünk [*a sátorba*], mert hideg volt, megittuk azt a csupor tejet vagy kávét [*a konyhában*].

Hanukakor csak gyertyagyújtás volt, nem voltak vacsorák, nem. Mostan adnak a zsidó templomban tésztát [*süteményt*], nem tudom, mit, akkor nem volt ilyesmi. De gyújtottunk gyertyát minden este. És Hánukakor penderliztek [lásd: denderli], a gyerekek. De érdekes az a penderli. Kézzel faragták ki fából, legtöbbnyire a bucherok. Négy oldala volt, és rá volt írva mindenféle zsidó betű, álef, bájsz [bét], gimesz... [*Shin, heh, gimel, nun betűk vannak ráírva a denderlire. – A szerk.*], volt egy lába, azt hiszem, vagy két lába, meg kellett forgatni, és kinek melyik [*betű*] jött be. Már nem emlékszem, melyik volt a nyerőszám [*nyerőbetű*], melyikkel lehetett nyerni [*Ezt a játékot Magyarországon sok helyütt játszották, a fapörgettyű egy-egy oldalán lévő betűk jelentése a következő volt: Tégy, Végy, Semmi, Mind. A játék elején mindenki azonos számú gyufaszálat, kukoricaszemet stb. kapott, ha rákerült a sor, a szerint járt el, hogy melyik oldalára esett a pörgettyű. Az nyert, aki a végén az összes kukoricaszemet, gyufaszálat stb. begyűjtötte. – A szerk.*].

A Purim az gyönyörű volt. Előtte egy hétig törtük a diót, aztán kezdődött a sütés. Csinált anyuka három-négy tortát. Diós tortát, szigorúan csinált sárga tortát is – az rendes piskóta, csak magas –, csinált egy krémes tortát és egy mézes tortát. A mézes tortába vágtunk diót, én már nem tudnám megcsinálni, az is nagyon finom. És sütött kindlit, az a legfontosabb. A kindli az egy kimondott zsidó eredetű, régi zsidó szokású tészta. Egy rendes lapot kinyújt, tesz bort a tésztájába, tesz bele egy kis mézet, tesz bele zsiradékot, és kinyújtja nagyon-nagyon vékonyra. Arra tesz nagyon sok diót, rengeteget. A diót megdarálják, de nem a húsdarálóval, hanem egy másik darálóval, hogy álljon össze, hogy zsíros legyen. Na, ha nem, akkor összepréselik a laskanyújtóval, miután meg van darálva. Hogy legyen nehéz. És nagyon sok mazsola jön bele, fűszerek és méz és cukorpor. Nagyon sok. És mézzel lepreccelve [*spriccelve*]. Na és azt felcsavarják, olyan, mint a bájgli [*bejgli*], és mézzel megkenik. Csináltunk vagy öt-hat lapot, kétszer [*két adagban*] sütötte anyuka a tepsiben a kindliket. Nagyon nehéz tészta. Purimra szigorúan volt ez, és még volt egy másik, azt nem is tudom, hogy hívták, annak is zsidó neve van, az is lapokból [*áll*] úgy, mint a krémes, és abba is jön dió [*Valószínűleg a flódniról van szó, amely ugyanolyan tésztából készült, mint a kindli, de az egyes lapok közé dió-, mák-, alma- és szilvalekvár-töltelék került. Magyarországon jellegzetes purimi sütemény volt. – A szerk.*]. És puszerliket [*puszedlit*], nagyon sok puszerlit csináltunk, és humentast is sütöttünk – ki milyen humentast sütött, kinek milyen receptje volt [*A hámántáska vagy humentás kelt tésztából készült sült tészta. Négyszögletesre vágott, majd félbe hajtott táskácskák, szilvalekvárral vagy cukros mákkal töltve. – A szerk.*]. Négy napig anyu sütött. Egy nagy asztal csak tésztával volt tele. És vittünk egymásnak tésztát. Egy nagyobb tányérra tettünk sárga tortát, mert az nagyon szépen mutatott, tettünk kindlit és mindenfélét. Vittük a szomszédoknak, ennek-annak, és „sleche munesz” [sláchmónesz (ajándékküldés)], úgy mondtuk, hogy valami ajándékcsere.

Este elmentek a férfiak a zsinagógába, elolvasták Eszternek a történetét, mert Eszternek a története a Purim. Mikor hazajöttek, volt a nagy vacsora: töltött pulykanyak, vagy ha nem volt, akkor rucanyak töltve, sült, töltött káposzta [*A töltelék természetesen nem sertés-, hanem marhahúsból készült. – A szerk.*] és tészták. És volt egy nagy kalács. Nem édes, olyan, mint a kenyér, csak meg volt fonva. Purimkor csinálták kerekre is, és akkor tettek mákot rá. Szép ünnepek voltak ezek a régi ünnepek. És aztán felöltöztek a gyerekek [*maskarába*], és mentek, hogy adjanak pénzt, geltet. Jöttek, énekeltek, és elő volt készítve egy lej, két lej nekik [lásd: Purimspiel]. Anyu nem engedett minket ki a házból. Mentünk az unokatestvéremhez [Grosz Gyuláékhoz], oda

elengedett, de máshová nem. Mi nem is öltöztünk be.

Volt egy rendes sakter [Nagy]Enyeden, és volt vágóhíd. Volt mikve, oda mentünk fürödni, akkor nem volt fürdőszoba a házban, jártunk a mikvéba fürödni. Máskülönben otthon a tekenyőben fürödtünk. Volt egy nagy-nagy tekenyőnk, egy nagy csebrünk, akkor úgy volt a divat. Meg volt melegítve a mosófazékban a víz, betöltöttük a tekenyőbe, és beültünk a tekenyőbe. A mikvéban folyóvíz kell legyen, nem szabad állóvíz vagy csapvíz legyen. A folyóból jött, volt egy kazán, ahol megmelegítették, és azt hozták be [*vezették be*] a mikvéba. Volt egy Kiss nevű néni, aki adta a jegyet, nála fizettünk a mikvéba, és kitakarított, biztosan, és egy gépész, aki a kazánt intézte. Nem volt külön a férfiaknak és a nőknek mikve, csak más órákban jártak, és közben kiengedték a vizet, tettek más vizet, a gépész cserélte a vizet. Volt vagy három kád is – már nem emlékszem, hogy rendes kád volt vagy fakád, de azt hiszem, facsebrek voltak –, de anyu nem szerette a kádat, inkább levitt a mikvéba, ott fürödtünk, szappannal is megmosakodtunk. Aztán kiment az a víz, mert közben folyamatosan cserélődött a víz. Nem volt olyan nagy, de több mint két méter volt az átmérője, befértünk hárman, én, anyu és a testvérem. Kerek volt, kőlépcsőkön mentünk le, és volt egy vas párkánya, amiben megfogóztunk. A víz körülbelül derékig, mellig ért. De hát az nekem olyan nagy élmény volt, úgy örvendtem, mikor mentünk a mikvéba. Olyan nagy lubickolás volt, úgy szerettem! Szegénység volt, akkor nem tudtam, mi a fürdőszoba. A nőknek minden hónapban egyszer kellett menni, a menstruáció után, mert csak akkor érintkezhet az asszony a férfivel, hogyha már átment a mikvén. De ment anyu, nagyon rendesen jártak a mikvéba abban az időben, az természetes volt. És amikor ment anyuka, akkor mindig elvitt engem is, a testvéremet is. Én voltam a legboldogabb. Az asszonyoknak volt valami szertartás, amit meg kellett csinálni a mikvéban, és a vallásos férfiaknak is. A vallásos férfiak, akik csak a vallással foglalkoztak, azok minden reggel elmentek a mikvéba, és háromszor alá kellett merüljenek. A rabbi is, mielőtt imádkozik, háromszor bemegy a mikvéba. Mielőtt férjhez megy egy lány, el kell menjen a mikvéba, másképp nem csinálják meg a házassági levelet, anélkül nem lehet megesküdni. Akkor [*az esküvőm előtt*] én is szigorúan el kellett menjek a mikvéba, de nekünk már akkor volt fürdőszobás lakásunk [*A mikvébe menés lényege természetesen nem a higiéniai tisztaság, hanem a rituális tisztaság. A higiéniai tisztálkodásnak meg kell előznie a rituális megtisztulást, de nem helyettesítheti azt. A rituális tisztaság csak a „természetes” vizek gyülekezetében valósítható meg. – A szerk.*]. Én elmentem, beültem a mikvéba, megmosakodtam, nem merültem le, de mikor kijöttem, volt ott egy fürdősasszony, aki meg kellett fésüljön – vittem én fésűt –, a fejem felett még öntött vizet, és mondott valamit [*imádságot*].

Aztán voltam mikvéban itt, Désen, mert egy barátnőm – Izsák Fáninak hívták – férje volt a gépész, és mind hívott: „Gyere, menjünk a mikvéba egy kicsit, nem kell fizess semmit.” Aztán elmentünk a gyerekekkel. Itt, Désen egy nagy mikve volt, volt a férfiaknak külön, és a nőknek is külön. Ott, ahol van a hitközség, ott volt a mikve [*a zsinagógával szemben*]. Ott, ahol árulják a kenyeret, az a mikve volt. De nagyon szép volt, fából voltak a kabinok megcsinálva, külön kádak voltak [*minden kabinban*], és volt egy pad, volt egy fogas, oda feltette a ruhát, és jött a forró víz, és nagyon jól megfürdött. Úgy is hívták, hogy zsidófürdő, keresztények is jártak oda, ott fürdött mindenki, akinek nem volt fürdőszobája. Ott volt a fürdő. Szóval így volt abban az időben. És nagyon olcsó volt. Ez egy nagyon okos dolog volt, ez a mikve, mert nem volt fürdési lehetőség, és a tisztálkodást fenntartotta. Ez is egy higiénikus vallási előírás. Mert az egész zsidó vallás tulajdonképpen a higiéniára van bazírozva. Úgy a kóserség is nagyon okos dolog. Aztán mikor elmentek [

kivándoroltak] a zsidók [*Désről*], bezárták a mikvét. Úgy 1960-tól 1970-ig elment a zöme a zsidóságnak [lásd: kivándorlási hullám Romániából a második világháború után]. Akkor bezárták, mert nem volt már minek tartani. De eladták ezek a nagyokosak [*a hitközségi elöljárók*], nem kellett volna eladni azt a zsidófürdőt. A hitközség eladott mindent, nincs semmi vagyon már, csak a templom, az iroda és az az udvar, a többi már nem a miénk. Pedig olyan nagy vagyon volt...

Én zsidó iskolába jártam négy évig, volt akkor rendes zsidó [*elemi*] iskola, aztán még három osztályt jártam a román iskolában, de románul tanultam [*elejétől végig*] [*1921-től a román tanügyi törvények előírták, hogy az izraelita iskolák tanítási nyelve a héber vagy a román legyen. – A szerk.*]. Négy osztályig volt zsidó iskolánk a zsidó templom udvarán. Volt egy román tanító – ő nem volt zsidó –, Crişan, ő tanított minden osztályt, egybe volt a négy osztály, fiúk, lányok együtt. Sokszor mentünk délelőtt, sokszor mentünk délután, mikor hogy mondta a tanító. Sokat nem tanulhattunk, ha jól meggondolom. Volt egy nagyon gazdag lány, az nagyon jól tanult. Nem tudom, azért, mert gazdag volt, vagy azért volt gazdag, mert volt jó fejük? Vagy volt neki egy külön tanítója? Az mindent tudott, mindent. Mi úgy sántikálva tanultunk, nem volt annyi tanulás. Volt geográfia, volt történelem, számtan, nyelvtan. És nem volt több. Nem volt *„limba română”* [*„Román nyelv”-et mond Grossman Edit, de irodalomra érti – A szerk.*], csak *„gramatică”* [*nyelvtan*]. De tanultunk verseket, az benne volt a könyvben, tanultunk verseket, még most is sokszor eszembe jut.

Jártam a zsidó hájderba is hétéves koromtól. Mindent elfelejtettem. Tudtam én jól olvasni [*héberül*], és most nem tudok. Először járt hozzánk egy bucher [bóher]. Na, az járt hozzánk, fizetett apu neki. Abban az időben nagyon sok szegény zsidó volt, és ezek a bucherek kaptak kosztot. Hozzánk minden héten szerdán jött egy ilyen, aki nálunk ebédelt, és anyu adott valamit, hogy legyen vacsorára és reggelire is. Azok tanították a héber ábécét és az olvasást, egyebet nem tanítottak. Aztán jártunk a hájderba, a málámedhoz [melamed]. Úgy hívták a tanítót, málámed, az zsidó tanító volt. Az egy öreg bácsi volt, hozzá külön mentünk be mi, a lányok és külön a fiúk. De a lányokkal nem csinált sok problémát magának, a lányokat nem tanította csak olvasni, úgy mondták, ivrére [*ivritre*]. Főleg vakációban jártunk a hájderbe, akkor háromszor mentünk egy héten, de fizettünk azért, meg kellett fizetni a málámedot. Ott ültünk, és töltöttük az időnket, ott ültünk egész délelőtt. A málámed beszélt jiddisül, beszélt magyarul, románul, de mikor kiküldött, akkor azt mondta: *„Gáje rájn!”,* „Menj ki!” Vagy: *„Gáje hájm!”,* „Menjetek haza!” Iskola [*tanév*] közben, mikor kijöttünk az iskolából, be kellett menni a hájderba egy kicsit, vagy egy fél órát, elmondani, elolvasni egy szakaszt a könyvből, hogy tanuljuk meg a betűket. A hájder a templom előcsarnokában volt, voltak hosszú asztalok és padok [*betéve*]. Itt, Désen volt külön hájder, egy nagy hájder volt, de [Nagy]Enyeden nem.

Én férfiszabóságot tanultam, azért, mert apuka is férfiszabó volt. Volt műhelyünk, és azt mondta apu: „Miért menj valahova tanulni, dolgozol itt, és megtanulsz.” És tényleg, nagyon megtanultam a szabóságot. Nem könnyű mesterség, akkor olyan nehéz vasalókkal dolgoztunk, tíz kilós volt egy vasaló, az tiszta tömött vasból volt. Nagyon érdekes volt az a vasaló. Volt egy vaskemencénk, azt megtöltöttük szénnel, amikor meggyúlt a szén, betettünk két-három vasalót. Volt egy hosszú vasunk, amivel kivettük aztán a felforrósodott vasalót, rátettünk vagy négy nyelet, és a padlón ledörzsöltük, hogy tiszta legyen. És azzal vasaltunk. Aztán most érzem a kezemet. És én ott dolgoztam éjjel-nappal. [Nagy]Enyeden volt nekünk műhelyünk. És elég jól megéltünk, szóval nem gazdagodtunk meg, de megéltünk abból a műhelyből. Voltak inasaink, volt munkánk. [*Az inas feladata volt*] kiseperni a műhelyt, kitakarítani a gépet, hozni szenet, kivinni a szemetet, hazavinni

a ruhákat. És megtanulni a mesterséget. Nálunk volt két-három inas mindig. Magyar és román fiúk voltak: Gyuri, Dezső, Péter – ez román volt, Petru, ő Mokániából volt [*Mokán – erdélyi hegyvidéki pásztorra vagy erdélyi románra is használatos volt ez a szó. – A szerk.*]. Nehéz a férfiszabóság, lány egyedül csak én voltam férfiszabóinas. Volt a műhelyben egy nagy Singer varrógép, és volt még egy gép, de az nem volt olyan jó. És volt két vasalóasztal, de az akkora volt, hogy fel lehetett nyitni, és ott aludt az inas. Olyan volt, mint egy nagy-nagy láda. Ott kell még most is legyen [Nagy]Enyeden, otthagytam. Én is aludtam abban az asztalban nagyon sokáig. Aj, de jól lehetett benne aludni! Volt egy szalmazsák [bele]téve. Mikor jöttek az oroszok [*a második világháború alatt*], ott aludtam. De máskülönben is ott aludtam, télen csak, mert télen nem volt annyi fánk, és egy szobát fűtöttünk csak, anyukáék aludtak a két ágyban, és én aludtam a műhelyben, abban az asztalban. Mert a műhelyt kellett fűteni, ott dolgoztunk is.

Voltak udvarlóim, de nem olyan sok, nem volt időm. Régen úgy volt, hogy hazakísértek, és behívtuk, bejöttek, ültek este nyolc óráig, kilenc óráig, akkor tudták, hogy el kell menni haza. Kávé nem volt, süteménnyel és teával megkínáltuk. A zsidó fiatalok rendeztek [Nagy]Enyeden is teadélutánokat. Nagyon szép volt, táncoltunk egy kicsit egy patefonnal [*gramofonnal*], tangót. Tagja voltam a Trumpeldornak [*más néven Betár,* lásd: Betár Romániában], ez egy jobboldali cionista szervezet volt. Összegyűltünk, héber énekeket, táncokat tanultunk.

Volt korzó is, de nem úgy volt, mint [Máramaros]Szigeten. [Máramaros]Szigeten volt, azt mondták, a zsidó korzó. Szombaton csak a zsidók korzóztak, olyan sokan voltak [Máramaros]Szigeten. De nálunk nem, nálunk korzóztunk az összesen. De nehogy azt gondolja, hogy olyan későig tartott az a korzó! Én csak vasárnap korzóztam, mert dolgoztam. De vasárnap én is mentem korzózni. Délután öt órakor kezdtünk korzózni a főtéren, egyik saroktól a másikig, aztán átmentünk arra az oldalra, ahol az EMKE kávéház volt, és így mind forogtunk-forogtunk. Ez volt a korzó. Mindegyik felöltözött nagyon édesen, nagyon szépek voltunk. Nagyon szép divat volt akkor, kosztümök és loknis kabátok voltak, nekem is volt egy fekete-szürke loknis kabátom elálló zsebbel és kis prém fekete gallérral. Szép volt. Voltak nagyon szép zsidó lányok is [Nagy]Enyeden, különös szépek, de volt egy magyar lány, Ungvári Ildikó, az olyan nagyon szép volt, hogy mindenki megállt, és nézte. Mintha most is látnám! Gazdag is volt, és elegáns volt. Olyan szép volt! Nem tudom, mi lett vele. És nem volt az, hogy a gazdagok külön korzóztak, és a szegények külön. Mindenki korzózott, kivétel nélkül, a gavallérral, a barátnőkkel.

Én egy magyar fiúval korzóztam nagyon sokáig, Király Gyulával, ő volt az udvarlóm egy darabig. Ő jött haza hozzánk is, nagyon jó viszonyban voltunk az egész családdal, a szülőkkel is nagyon jóban voltunk. Aztán amikor jött az átadás [lásd: második bécsi döntés], ő átjött ide, Magyarországra [*Észak-Erdélybe*], azt hiszem, Zilahra ment el. Elszökött, jobban mondva. Be is volt zárva, de azután megint elszökött, sikerült, és átment. Ott megismerkedett egy [maros]újvári [*Ocna Mureş*] lánnyal, az is átment, és megnősült. De nem egyezett volna bele semmi szín alatt [*a család*], hogy én hozzá menjek feleségül. Olyasmi nem volt. Nem is volt egyetlenegy vegyes házasság sem abban az időben. Zsidó lány nem ment férjhez kereszténnyhez. Ha idős volt a férje, ha ilyen, ha olyan, de zsidó legyen a férfi. Aztán a háború után ez megváltozott, már vettek el zsidó fiúk keresztény lányt.

Mielőtt megindult volna a háború, és mielőtt elvittek [Gyula]Fehérvárra, volt nekünk egy jó kis műhelyünk [Nagy]Enyeden. Volt a műhelyünk mellett egy szálloda és egy vendéglő, és 1940-ben,

mikor bejöttek a németek, ott voltak elszállásolva. És volt közöttük egy német katona, aki szabó volt, – jaj, az Isten adjon neki egészséget, ha még él. Hamburgi volt. Az olyan jó fiú volt! Nagyon jóképű férfi volt, magas, szép barna férfi. Bejárt hozzánk a műhelybe dolgozni. Apu jól beszélt németül. Nem vertük a mellünket, hogy zsidók vagyunk, de ő csak tudhatta. Onnan gondolom, hogy tudhatta ő, hogy zsidók vagyunk, mert jött a sakter mindig hozzánk a műhelybe, és a sakter kaftánban járt, volt pájesza is. Látta ő. De nem mondott soha egy árva rossz szót se. Olyan becsületes német volt, egy szabó. Én elég jól megértettem, amit a német mondott. Nem nagyon szerette ő a katonaságot, ahogy én láttam rajta, ő nagyon jól érezte magát, mikor bejött hozzánk a műhelybe, olyan otthonos volt. Ő ott boldog volt. Reggel már bent volt a műhelyben. Délben elment ebédelni, aztán hozott be egy-egy javítást, nem tudom, mit, azt megcsinálta, de mikor nem volt mit csináljon, akkor kért aputól munkát, és segített nekünk a szabóságban. Levasalta a ruhákat. Egész nap vasalt. Nagyon-nagyon rendes volt. Nagyon szerettük mi. Vagy négy hétig volt bent nálunk, nap mint nap bejött. És hozott az inasoknak a műhelybe egy tálban zsírt, ők nagyon jól jártak, mind ették a zsíros kenyeret. Hozott egy kis cukrot, hozott gombot, hozott ő, amit tudott. De hozott nekünk bakancsot, egy pár bakancsot, amit azután be kellett adni, szolgáltatni, mint zsidó a román államnak, egy bakancsot, egy talpot, nem tudom, miket, és nekünk mindent a német hozott. És éjjel, mikor ment apu haza, mindig nyomott valamit a hóna alá apunak. Mi is segítettük őt, vásároltunk neki, ami kellett, nálunk csinálta meg a csomagot, amit küldött a feleségének. Apu vett helyette – ő nem akarta –, mintha apunak kellett volna, két rókagallért, és mi [*lányok*] vettünk vagy három selyemharisnyát, és nem tudom, még miket a feleségének. És megcsináltuk a műhelyben este a csomagot, és az apu nevén adtuk fel. Úgy látszik, hogy neki nem volt szabad [*csomagot küldeni*], mert megkérte aput, hogy ő küldje el. Jó volt az a fiú, egy valódi ember volt. Mindig visszaemlékszem rá, hogy voltak németek is rendesek, azért nem lehetett egy kalap alá venni mindenkit. Német, az nem azt jelenti, hogy mindegyik antiszemita, és mindegyik meg akarja ölni a zsidót.

Nagyon sajnáltuk, mikor elment. Aztán mikor elment, akkor megijedtünk. Egyszer csak bejött vagy öt tiszt. Apu azt mondta halkan: „Na, most minket elvisznek, *gátá* [*vége*].” Azt mondja nekem: „Edit, ki kéne menj.” Én nem mentem ki. Az egyik német tiszt azt mondja nekem [*rám nézve*]: *„Dein Tochter?”*A lányod? Azt mondja apu, igen. Azt mondja: „Helyes kislányod van.” Tizenhat-tizenhét éves voltam [*Grossmann Edit 1922-ben született. – A szerk.*], persze, hogy egy lányka tizenhét éves korában édes. „Most mi lesz?”, súgja apu a fiúknak. Hát csak én voltam zsidó és apu. A többiek [*az inasok*] keresztények voltak, magyarok, románok. Gyula, az egyik segéd azt mondja: „Grosz úr, ne csináljon problémát, valahogy csak lesz.” Hát kivesz a német tiszt egy irkát, és azt kérdezi aputól: „Mennyit fizetek? Ki akarom fizetni, amíg itt volt a snájder, a szabó, hogy elfoglalta a műhelyt.” Azt mondja apu: „Nem kell pénz.” Azt mondja [*a német tiszt*]: „Nem úgy van, én itt muszáj beírjam, hogy kifizettem.” És adott valami pénzt házbérre, hogy a snájder lefoglalt a műhelyből egy részt, és dolgozott a katonaságnak. Na, és kifizetett. Mikor kiment, azt hittük, hogy összeesünk a félelemtől. Mert meg volt apu úgy ijedve, fehér volt.

Félni féltünk, természetes, hogy féltünk, mert már tudtuk [*hogy mi történik*]. Például egyszer bejött egy nagy német [*tiszti*] társaság a műhelyünkbe, nem tudom, mi kellett nekik, az egyiknek ki kellett vasalni a kabátját, a másiknak gombot kellett varrni, és ki volt téve a [*cég*]tábla, Grosz [*névvel*], azt hitték, hogy németek vagyunk. És akkor az egyikük mondta, hogy Varsóból jött, és ott, Varsóban a zsidók milyen piszkosak, és gettóban vannak, és mutatott százféle képet apunak.

Persze, hogy apu félt, mert azt mondta: „Isten őrizz, hogy mi is ebbe a sorsba kerüljünk.”

Féltünk, volt sok kihágás is. [Nagy]Enyeden is voltak legionaristák [lásd: legionárius mozgalom], sötétzöld ingjük és fekete nadrágjuk volt. Volt nekik székhelyük – szédiu [*„sediu” = székhely románul, fonetikusan leírva*], úgy hívták –, és mentek az utcán énekelve minden nap, felvonultak, énekelték ezeket a román énekeket. Hogy is volt az, hogy: *„…nici o palmă [de pământ] românească nu se dă înapoi…”* [„…egy tenyérnyi román földet sem adunk vissza…”], ilyesmiket énekeltek. Minket nem bántottak, volt kuncsaftunk is legionarista. Nekünk volt egy kicsi baltánk, mert akkor fával tüzeltünk, apu, szegény, mindig odatette a bejárathoz, azt mondta: „Hogyha be akar jönni valaki, ráütök a baltával.” Anyuka mindig mondta nekem: „Edit, tedd el a baltát, hogy ne lássa apád!” Mondom: „Én nem. Hadd ott! Ha bejön valaki, adjon neki egyet.” De nem jött soha senki hozzánk. De például a rabbit elvitték az erdőbe, és borzasztóan megverték. Pedig nagyon egy szegény, becsületes ember volt. Tél volt, hó volt, és jött egy román fáért, meglátta ott a hóban, feltette a szekérre, és hazavitte. Ismerte. Voltak nagyon gazdag zsidók is Nagyenyeden, nem mindenki volt szegény. Volt Berkovits, Benyovits, ők kereskedők voltak, és szőlőjük volt, erdőjük volt, gazdagok voltak. Benyovitsnak beledugtak a legionaristák a fenekébe egy autópompát, és avval felpompálták, rá nem sokára meg is halt. És Berkovitsot úgy megverték, az is meghalt. A nagybátyámat, Grosz Gyula bácsit is megverték, mert nagyon sokat beszélt, lehordta a legionaristákat, vitatkozott velük, és elvitték, és gumibottal nagyon megverték. Balázsfalván kidobták az ablakon az emeletről az embereket, a zsidókat. Ott valami pópák voltak nagy legionaristák. Balázsfalván nagy legionarista fészek volt. [Nagy]Enyeden is.

És bizony Isten, hogy rendes embereknek a fiai lettek legionaristák. Akivel nagyon jóban voltunk, nem volt soha semmi baj azelőtt, háború előtt. Nem volt soha az, hogy te zsidó vagy, és te magyar vagy. [Nagy]Enyeden pláne, olyan jól voltak a magyarok a románokkal, a zsidókkal, mintha testvérek lennének. Soha nem volt semmi, olyan jóban voltunk. És jött ez a háború, ez a Hitler mese, és megbolondította az egész világot. És jön egy ilyen Hitlernek a dogmája, és beszuggerálja az emberekbe a rosszat. Valósággal beépítette az agyukba. Mert igazán olyan emberek voltak, hogy az ember nem is hitte volna el, hogy az egy zsidógyűlölő lehet. Azelőtt olyan nagy barátságban voltunk, és akkor csak jön egy antiszemitizmus. És azt végig kellett élni. Volt [Nagy]Enyeden egy nagyon rendes román család, nem jut eszembe, hogy hívták őket. Az összes fiú legionarista lett. De úgy csodálkozott mindenki, hogy miért lettek ezek legionaristák, jártak a zsidó társaságokba, udvaroltak a zsidó lányoknak azelőtt. Ki gondolta volna, hogy azokból lesz legionarista?

Abban az időben [*amikor Észak-Erdély magyar fennhatóság alá került,* lásd: második bécsi döntés] nagy népvándorlás volt. A románok Kolozsvárról, ezekről az elfoglalt területekről jöttek át ide [*Romániába; a második bécsi döntés nem érintette a Dél-Erdélyben lévő Nagyenyedet. – A szerk.*], és innen elmentek a magyarok Magyarországra [*Észak-Erdélybe*]. A románokból lett nagy legionarista, és a magyarokból lettek a nyilasok. Beszívta magába ezt a hitleri gyűlöletet a fiatalság, az egy nagyon gyenge szerv, még nem tud mindenki ellenállni a rossznak. És olyan nagyon sok legionarista lett, és olyan nagyon sok nyilas lett Magyarországon.

Aztán apukát elvitték – tizennyolc éves voltam – Fehérvölgyre [*Albac, Tordától 105 km-re nyugatra*] erdőt vágni, ott volt nyolc hónapot. És akkor én dolgoztam a műhelyben, kínlódtam, hogy fenntartsam a családot, hogy adót fizessek, ez-az. Szóval megvoltak a nagy problémáim, a nagy

nehézségeim, és dolgoztam nagyon sokat. Aztán hazajött apuka, betegen jött haza, hazaengedték [*mert megbetegedett*]. 1941-ben jött haza, pont az előtt egy héttel, hogy megkezdődött az orosz–német háború [*1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. – A szerk.*].

Akkor átköltöztettek minket Gyulafehérvárra [*29 km-re Nagyenyedtől;* lásd: Zsidók Észak- és Dél-Erdélyben]. Az úgy volt, hogy először eljöttek az újváriak [*a Marosújváron élő zsidó családok*] [Nagy]Enyedre, egy hétfői nap érkeztek, és ott ültek egy hétig [Nagy]Enyeden. Amikor 1941-ben eljöttek az [maros]újváriak [Nagy]Enyedre, olyan érdekes volt, hogy hozzánk is jött egy özvegyasszony a három lányával, nem tudom, mi volt a nevük, addig nem ismertem őket. Csütörtökön jöttek meg, pénteken elhelyezkedtek nálunk, és odajött ez a Jakabovits Hersi látogatóba. Meglátta a nővéremet, és rögtön beleszeretett. És 1943-ban megvolt [*az esküvő*].

[Nagy]Enyedről aztán 1941 júniusában az [maros]újváriak is, a tövisiek is, az enyediek is Gyulafehérvárra kellett menjünk nagyon-nagyon gyors tempóban [lásd: zsidótörvények Romániában]. Szabadon mentünk [*nem volt katonai kíséret*], de két nap alatt el kellett hagyjuk a várost. Jött a milicista minden zsidó házhoz, és megmondta, hogy ezen [*és ezen*] az órán már nem szabad bent legyünk a városban, és Gyulafehérvárra kell menjünk. Nehéz volt a helyzet, csak én nem vettem a lelkemre, mert fiatal voltam, nem tudtam felfogni [*hogy mi történik*]. Az öregek másképp fogták fel, de a fiatalok… valahogy lesz. Béreltünk szekeret, és lovas szekérrel mentünk. Egy ágyat vittünk magunkkal, a dunyhát, a párnákat, a pokrócokat, a szőnyegeket, ami felfért egy szekérre, nem olyan sok mindent. Együtt mentünk Bábival, a nagymamámmal és Zálival, egy szekeret béreltünk magunknak, és egyet béreltünk nekik. De nem laktunk együtt Gyulafehérvárt, mert nem találtunk lakást. Ők [*nagymama és Záli*] egy padláson laktak. De én elmentem a testvéremmel előre, kaptunk egy autót. A gyulafehérvári zsidó iskola udvarán volt egy hájder, és ott aludtunk egy hétig, az egész család. De érdekes, hogy ott voltak a német katonák is azon az udvaron, ott volt a hadiszállásuk. [Gyula]Fehérvárt nagy zsidó iskola volt, és az iskolának le volt foglalva egy része, ott voltak a német katonák elszállásolva. Anyuka nagyon félt: „Ne menjetek ki! Nehogy kimenjetek!” De kimentünk, bejöttünk, nem mondtak egy árva szót se. Egy szót nem szóltak hozzánk. Nem csináltak semmi rosszat, soha. A németek nem csináltak rosszat Romániában a zsidóknak. Aki azt mondja, hogy Romániában rosszul viselkedtek a németek a zsidókkal, az hazudik. Egyszer szaladt utánam egy német, későn jöttem haza a műhelyből, és megtetszettem neki. Egyenesen leszaladtam a pincébe, és bezártam az ajtót. Úgy megijedtem tőle.

Gyulafehérváron nem volt gettó, a városban laktunk, csak nem volt szabad [Gyula]Fehérvárt elhagyni. Mindenki ott helyezkedett el, ahol tudott, zsidó családoknál, nem keresztényeknél. De nagyon nehéz volt elhelyezkedni, nem volt annyi lakás, amennyi zsidóság jött. Nekünk nem volt szerencsénk, és csak egy fürdőszobát kaptunk, az ágyat betettük, anyu és apu aludt az ágyban, és mi, a testvéremmel a földön. De olyan rosszul aludtunk, aztán jött a tél, és nagyon rossz volt, nem volt semmi fűtésünk. És aztán nagy nehezen vettünk ki valakitől egy kicsi szoba-konyhát. Apu varrt valakinek, és neki volt egy olyan előszobaféléje, és ott csináltunk egy nagyon kicsi szobát és még egy helyiséget konyhának, és odaköltöztünk. A testvérem is ment dolgozni, ő manikűrözött, és én is dolgoztam végig, azzal fenntartottuk a szüleinket. Én eleinte mentem ide dolgozni, mentem oda dolgozni, ahol kaptam munkát. Szabóság se volt, éppen nyár volt, nem volt szezon, de aztán dolgoztam egy svábnál, Rehannak hívták, egy nagyon rendes ember volt, szabóműhelye volt.

Nem volt szabad kimenni este az utcára csak nyolc óráig, és reggel a piacra nem volt szabad menni csak tíz óra után. Tíz óráig reggel és este nyolctól nem volt szabad kimenni. Gyulafehérvárt nagyon rendes volt a polgármester, hogyha valakit meglátott, nem törődött. És egy üzlet adott kenyeret a zsidóságnak, ő [*a polgármester*] mondta [*a péknek*], hogy adjon a zsidóságnak lisztet és kenyeret. Nem volt kenyér a háború alatt, a legjobban kenyérhiányban szenvedett a nép. Cukor nem volt egyáltalán. Én Rehannál dolgoztam, egy katolikus iskolában volt a műhelye. És bejött egyszer egy katolikus püspök. Nagyon rendesek voltak a katolikusok a zsidósághoz [Gyula]Fehérvárt. Olyan rendesek voltak, hogy a katolikus iskolát nyáron odaadták a zsidóságnak, ott aludhattak, és volt egy hely, ahol főzhettek, a primuszon persze. És bejött a püspök, és azt mondja Rehannak, a mesteremnek: „Ki ez a kicsi lány?” Fiatal voltam. „Egy kis zsidó lány – azt mondja – [Nagy]Enyedről, és nálam dolgozik, férfiszabóságot tanult, de tud. Tud csinálni nadrágot, mindent tud.” Voltak a püspökkel apácák, int az egyik apácának, és az hozott nekem egy kis tálka cukrot. Én hazamentem, oda, ahol laktunk, mind szaladva mentem: „Anyu, nézd meg, mit kaptam!” Nem volt cukrunk, ki látott cukrot! Volt cukrászda, még néha bementünk cukrászdába, de cukor otthon… Anyu azt mondja: „Edit, de megcsókoltad a püspöknek a kezét?” Mondom, nem. „Meg kellett volna csókoljad – azt mondja –, úgy szokás” [*Márton Áron volt ekkor Gyulafehérvárott a katolikus püspök. – A szerk.*]. Én nem tudtam. Aztán volt a teához reggelire, mit tegyünk. Azelőtt ittuk a teát cukor nélkül. Anyuka szerzett cukorrépát, azt megfőzte, és abból tettünk. Na, képzelje el, mi a háború! De a vallást szigorúan tartottuk. Volt sakter, volt minden. Gyulafehérvárt csináltak egy kóser konyhát, lehetett menni az edénnyel, adtak káposztás laskát, paszulylevest. Csak apu nem engedte anyut, hogy menjen. Azt mondta, már ide nem fogunk jutni, hogy menjünk a tállal, a fazékkal, koldusmódra. Ameddig tudunk magunk venni és csinálni, azt mondta, akárhogy, fenn kell tartsuk magunkat.

Gyulafehérvárt kellett sárga csillagot viselni [lásd: zsidótörvények Romániában; sárga csillag Romániában]. Én nem csináltam úgy meg [*csillag formájúra*]. Volt aki megcsinálta, volt, aki csak egy sárga rongyot, szalagot odabiggyesztett magának. [Nagy]Enyeden is, mikor visszajöttünk, még feltettük, minden kabátról nem vettük le, hol feltettük, hol nem.

1942. január hetedikén vagy tizenhetedikén jöttünk haza, [Nagy]Enyedre. Én és a nagybátyám [Grosz Gyula] eljöttünk előre, hogy kapjunk valami lakást. A nagybátyám kapott nagyon messzi a nagymamámnak egy kicsi szobát és magának egy kicsi szobát. Ők előbb együtt laktak, aztán ő elment külön. Én annyit veszekedtem, annyit harcoltam [*a tulajdonosokkal*], ameddig visszakaptam [*ugyancsak bérbe*] egy szobát ott, ahol laktunk, a bankudvaron. Mert tulajdonképpen minden holmink ott maradt: volt a hálószoba, volt a két fotel, volt a konyhaszekrény, egy telázsi [*stelázsi*], ahol külön volt a tejes, külön volt a húsos [*edény*]. Nem találtunk meg semmit, mikor visszajöttünk.

[Nagy]Enyeden már nagyon nehéz volt kenyeret venni. Tíz dekát adtak egy zsidónak. De volt egy Onák nevű, ő még adott egy-egy kis kenyeret dugva. Lefizette a rendőrt – mert mindig volt ott egy rendőr –, adott neki inni, mert volt bodegája is, és adott a zsidóknak kenyeret. Nagyon-nagyon rendes volt. De [Nagy]Enyeden se lehetett hét-nyolc óra után kimenni az utcára. Mentünk mi, de dugva. Én mindig dolgoztam este tizenkét óráig a műhelyben, és hazamentem. Szegény anyuka mindig valahol el volt bújva [*a házban*]. És pont ott volt a legionaristáknak a székhelye, a műhely udvarán, ahol dolgoztam. És olyan bátor lány voltam, nem féltem, valahogy nem hittem el, hogy az emberekbe annyi rosszaság van, nem tudtam elképzelni.

Aztán a legionáriusoknak lement a csillaguk. A legionáriusok már veszélyben voltak, át akarták venni a román hatalmat, és akkor lefogták a legionáriusokat, és betették őket a börtönbe. Egész a háború utánig a börtönben ültek a legionáriusok [*A legionáriusok paramilitáris terroralakulata a Vasgárda volt. A Vasgárda szélsőjobboldali politikai szervezet volt 1930 és 1941 között, nacionalista, misztikus és antiszemita elvekkel, számos terrorcselekmény és politikai gyilkosság kötődött hozzá, valamint több antiszemita akció. Bár a harmincas években többször betiltották, 1940-ben mégis kormányalakító tényezővé vált, mivel a király által teljhatalmú miniszterelnökké kinevezett Ion Antonescu 1940-ben velük közösen alakított kormányt. A két korszak – a Vasgárda által fémjelzett és az Antonescu-rezsim – viszont csak 1940–1941 között fedte egymást, mivel Antonescu a Vasgárda 1941-ben szervezett sikertelen puccskísérlete után végleg fölöszlatta a pártot. Az Antonescu-rezsim 1944 augusztusáig, a román kiugrásig tartott. Ehhez a korszakhoz, Antonescu nevéhez fűződnek a hírhedt romániai zsidóellenes pogromok, valamint deportálások, melyeket a román történetírás máig tabuként kezel. – A szerk.*]. És a kommunisták is [*börtönben voltak*]. [Nagy]Enyeden egy nagy börtön van, nagyon sok legionárius volt ott, úgy megverték őket, hogy úgy ordítottak, az egész városban hallatszott az ordításuk. És azután, mikor vége volt a háborúnak, a kommunisták aztán elvitték a gazdagokat a börtönbe, azokat is verték. Szóval… ez mind így megy. Először verték a legionáriusokat és a kommunistákat, azután a kommunisták verték a kapitalistákat.

1943-ban ment férjhez a nővérem – mert háború alatt ment férjhez, nagyon haragudott rá apu. Nagyon sok vita volt, apu nem nagyon volt a házasság mellett, háború alatt, azt mondta, nem kell férjhez menni. Anyu azt mondta: „Hadd el, hogyha úgy akarja, menjen férjhez.” Szerelmi házasság volt.

A testvéremnek [maros]újvári volt a férje [*Marosújvár(-akna) – nagyközség volt Alsó-Fehér vm.-ben, 1891-ben 3400, 1910-ben 5000, 1920-ban 4900 magyar és román lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság). Itt volt Magyarország legnagyobb sóbányája. Trianont követően Romániához került. Ma: Ocna Mureş, Tordától 24 km-re, délre fekszik. – A szerk.*]. A szülőknek volt pékségük [Maros]Újvárt – abban az időben úgy mondták, Uioara –, csináltak pénteken kalácsot – nálunk, a zsidóságnál pénteken kalácsot sütnek szombatra, úgy hívjuk, kajlics [*A bárhesz egy helyi elnevezése. – A szerk.*]. Sütöttek tortát, ha volt valami évforduló, de akkora tepsi tortákat, hogy én nem is láttam soha akkorákat, vagy harminc tojásból. Nagyon ügyes emberek voltak. És [Maros]Újvárt nagyon vallásosak voltak a zsidók. Például, amikor volt a testvéremnek az esküvője, jött [*hozzánk*] az apósa. Kellett giszolni, úgy mondják, leönteni a kezet, mielőtt bemegy egy házba. És az egyik csészéről egy picit le volt ütve a zománc. Nem akarta azt a csészét használni. Honnan vegyünk egy másik csészét, amelyik böjtös, persze? A zsidóságban van úgy: tejes, húsos és böjtös. A böjtösnek úgy mondjuk, páreve [párve, páros]. Az, ami a vízbe megy, az böjtös. Az nagyon böjtös kellett legyen. Anyu aztán felküldött a padlásra, hogy a húsvéti edényből hozzam le, nem tudom, melyik csészét, mert az új volt. Például a gyümölcs az se nem tejes, se nem húsos. De a krumplit nem lehet megfőzni a zsidó vallás szerint se a tejes edényben, se a zsíros edényben, ahhoz kell egy böjtös edény, hogyha akarja, hogy utána ehessen [*belőle*]. A tojás az egy másik mese. Azzal nem lehet tudni se, hogy húsos, se, hogy böjtös, se, hogy tejes [*A rabbinikus hagyomány parvénak tartja. Parve ételek: hal, tojás és zöldségfélék. Ezeket hússal is és tejes ételekkel együtt is lehet fogyasztani, kivéve a halat, mert azt hússal fogyasztva egészségtelennek tartják. – A szerk.*]. Nekünk volt egy cserépfazakunk – a tojásosfazék, úgy mondtuk –, és abban főztük a tojást. De ha

már megtörtük, akkor már lehetett használni akármilyen edényben, lehetett húsosban, lehetett tejesbe, lehetett mindenben. De a tojás haját nem lehetett beletenni [csak a tojásosfazékba]. Ezek régi dolgok, nagyon-nagyon régi dolgok.

Az esküvőkor az egyik házban volt a menyasszony, az anyai házban. Egy másik házban – a zsidók mindig szerettek közel egymáshoz lakni – volt a vőlegény, ott volt a nagy imádkozás. Azután jött az após, a menyasszonyt lefátyolozva kivitte a család az udvarra, ott átadta a vőlegénynek, és aztán átmentek a hipához [hüpe]. Szigorúan az udvaron volt a hipa. Ma már Izraelben is bent van a hipa, házban, vendéglőben, ahol az esküvőt tartják, de ez régebben nem így volt [*Az ultraortodox askenázi közösségekben a hüpét a szabad ég alatt állítják föl, mivel a csillagok a termékenység jelképei. A zsinagógán belüli hüpe-állítást számos ortodox zsidó kifogásolta, mert szerintük ez a templomi esküvők utánzása. – A szerk.*]. Szép volt. Az újvári [marosújvári] rabbi eskette meg őket. Olyan vallásos volt a vőlegény családja, hogy nem volt elég kompetens az enyedi [nagyenyedi] rabbi nekik, és elhozták az újvári [marosújvári] rabbit. És aztán mikor vége volt a szertartásnak, akkor a vőlegény eltörte a poharat: ledobta, és rátaposott, „mázel tov”-ot mondtak, és ott volt vagy három cigány, azok ráhúztak egy nótára. És volt egy vacsora, és kész volt. Akkor, úgy mondták, aranylevest [*húslevest*] ettek, nagyon zsíros volt, ma jó koleszterinnek. Általában táncoltak is az esküvőkön, zsidó zenére, magyar zenére, kinek milyen zene volt az esküvőjén. A nővérem esküvőjén nem táncoltunk egyáltalán, nem volt tánc. Nem lehetett táncolni, háború volt. Az újváriak [marosújváriak] nem is nagyon táncoltak, mert nagyon vallásosak voltak, azoknál nem lehetett táncolni, csak azokat a régi zsidó táncokat, úgy zsebkendővel [*A hagyománytisztelő ortodox közösségekben a lakodalom azon ritka alkalmak közé tartozott, amikor szabad volt táncolni. A nők és a férfiak természetesen külön táncoltak. A menyasszony megtáncoltatása itt is szokásban volt, de a hagyomány tiltotta, hogy férfi és nő tánc közben közvetlenül érintkezzenek, ezért a táncolók egy kendő két csücskét fogva táncoltak. – A szerk.*]. Én nem voltam ott, de láttam egyszer, voltam egy esküvőn, és láttam. A hászidok, azok táncolnak, de azok nem szabad táncoljanak lányokkal. Azok fogják a zsebkendőt, csak úgy táncolnak. De nálunk, [Nagy]Enyeden nem volt ilyesmi, [Nagy]Enyed nem volt éppen egy olyan nagyon-nagyon vallásos város, mint Dés például vagy [Maros]Újvár. [Nagy]Enyeden rendesen táncáltunk, egy tangót, mert akkor tangó volt, volt egy cigányzenekar behíva, azokat megfogadta a menyasszony vagy a vőlegény. De szép volt. Régi dolgok voltak, de szép dolgok voltak. Akkor szép volt, ma már kacagás [lásd még: házasság, esküvői szertartás].

A nővéremék [Maros]Újváron laktak, volt külön lakásuk. A nővérem nagyon tartotta a vallást [*a házassága után*], és szép házassága volt. De a férje nem volt otthon, mert munkaszolgálatos volt Bozson [*Kolozsbós, Boju románul, Kolozsvártól 18 km-re délkeletre*]. Bozs [Kolozsbós] Romániához tartozott, Bozson [Kolozsbóson] túl volt a határ, ott dolgoztak, csináltak valami alagutat a vasútnál. Nem lehetett utazni abban az időben, Romániában nem engedték a zsidókat felszállni a vonatra, autóbuszra [lásd még: zsidótörvények Romániában]. Aztán volt nekünk egy ismerősünk, egy magyar nő, az utazhatott, és elvitte a csomagokat a zsidóknak – voltak [Nagy]Enyedről is fiúk, akik ott dolgoztak –, fizettük az útiköltséget, adtunk neki még valamit, és elment. Csináltunk minden héten csomagot, és küldtük. Mindig, amennyit tudtunk. Úgy küldtük el apukának is a csomagokat, amíg munkán volt, neki is mindig küldtünk egy kis pogácsát, egy kis ezt-azt, azt oda lehetett adni nekik.

1943-ban be volt vive Szászsebesre apuka, el kellett menjen a katonasághoz szabónak több mint egy évig. Akkor elvitte a [*varró*]gépet magával Szászsebesre, és én kellett vegyek kölcsön egy gépet, hogy tudjak otthon dolgozni. Én abban az időben be voltam híva [Nagy]Enyedre a katonasághoz is, ott is dolgoztam. Nekem volt egy nagy szerencsém. Egy tövisi szabómester felvállalta az összes vasutas ruházatának elkészítését. Rengeteget. Tudta, hogy én nagyon jó nadrágszabó vagyok, és nekem adta az állomásfőnököknek meg az impegátoknak [*forgalmistáknak*] járó nadrágokat. Dolgoztam a mi műhelyünkben is, mentem a katonasághoz is. Akkor nálam dolgozott a műhelyben a nagybátyám is és egy lány is. Én hazajöttem délben, legépeltem, amit kellett, ők meg csinálták tovább, vasaltak, kinyújtották a nadrágot, nagyon szép nadrágokat csináltunk. Kínlódtam, mert kellett menni a kaszárnyába reggel hét órakor, délben hazajöttem, ebédeltem, még egy kicsit gépeltem, és vissza a kaszárnyába este hét óráig, nyolc óráig, mikor hogy engedett el a mester. De nagyon sokan voltak bekoncentrálva [*összegyűjtve*] szabók a kaszárnyában ott, [Nagy]Enyeden, az egész országból.

Nem tudtuk mi Romániában, hogy volt a deportálás [*Magyarországon*]. Csak azt tudtuk, hogy össze vannak szedve a zsidók gettóba a téglagyárnál Kolozsváron. Azt tudtuk. De apu nem hitte el. Mert apu, mivelhogy a magyar hadseregben szolgált [*a Monarchia idején*], és magyarországi volt, ő nem hitte el, hogy létezik ilyesmi. Azt mondta, nem létezik, a magyar zsidók mindig Magyarországgal tartottak, azok olyanok voltak, mint a magyarok. Nem hitte el apu. Ilyen volt. Csak azután nagy nehezen, mikor jöttek [*a deportáltak a második világháború után*], és mondták. Hát jöttek [Nagy]Enyedre is, jöttek a családokhoz, és mesélték, hogy hogy volt, és mint volt, akkor megtudtunk mindent. Apu azt mondja, hát létezik ilyesmi, hogy volt láger, hogy volt gázkamra? Hogy a németek? Apu beszélt németül, az osztrák–magyar hadseregben, amikor apuka katona volt [lásd: hadsereg az Osztrák–Magyar Monarchiában], tulajdonképpen németül beszéltek. *„Herr Offizer”* – úgy beszélt a tisztekkel. És aztán bekerült egy német kórházba [*az első világháború idején*], ott perfekt megtanult németül, és egy német orvos mentette meg az életét.

1944-ben előbb bejöttek a magyarok [Maros]Ludasra, [Maros]Újvárra. És [Maros]Újvárról az egész család eljött hozzánk, [Nagy]Enyedre. Jött a nővéremnek az apósa, az anyósa, a lányuk, Magda – a nővérem sógornője. És eljött a testvérem, a sógorom – már akkor hazajött Bozsról [Kolozsbósról] –, és a fiuk, Efráim már megvolt. Frai, mi úgy mondtuk. Frai kicsi volt, három hónapos. És hát borzasztó vallásos emberek voltak, nem lehetett akárhogyan fogadni őket. Pénteken jöttek meg, alig volt idő megfőzni szombatra, mert szombaton nem főzünk. De hát hál’ istennek, [Nagy]Enyedre nem jöttek be, [Nagy]Enyedtől hat kilométerre volt bent a magyar hadsereg, mert aztán hamar bejöttek az oroszok, és a magyar csapatokat visszaverték. De abban az időben nehéz volt. A magyarok seperték [Nagy]Enyedet, bombázták. Keveset, de bombázták. Volt egy olyan repülőgép, állandóan vúúúúvúvúú… Mind el voltunk bújva. Bent voltunk a pincében, de én nem akartam menni a pincébe, nem szerettem. Én, apu és a sógorom elmenekültünk. Azt mondták, hogy a zsidó férfiak menjenek, meneküljenek, mert meg fogják ölni őket. A lányokkal meg ki tudja, mit csinálnak. A nővérem nem tudott jönni, mert volt kicsi babája. Anyuka meg beteges volt, ők ott maradtak [Nagy]Enyeden, a pincében. Milyen marhaság volt! Éppen őket ölték volna meg elsőnek.

A sógorom más csapattal ment. Mi csak ketten apukával indultunk. Nem vittem csomagot magammal, csak egy szendvicset. Én olyan szerencsés voltam, volt az úton egy tiszti kocsi, odamentem, és mondtam [*kérdeztem*], nem vesznek-e fel egész Tövisig. Egy román tiszt ült hátul, de valami nagy tiszt lehetett, azt mondta, üljek fel. De nem szóltak hozzám semmit. Én láttam,

annyi gépfegyver volt az autóban. Kérdezte, hogy akarok menni, Szebenig? Mondom, nem, Tövisen a mozinál tegyen le [*Tövis Nagyszebentől 12 km-re van délre*]. Apukával úgy beszéltük meg, hogy ott meg fogom várni. De úgy kacagtam, az egész országút teli volt a barátnőimmel, és én ültem az autóban. Abban az időben nem olyan nagyon ültünk mi autóban. Nagyon meleg volt, amikor megérkeztem Tövisre, volt ott egy patak, lementem oda, és megmosakodtam a patakban. Aztán bementem a mozihoz, ott volt az enyedi gáska [*klikk (román)*], a barátnőim. Apu, szegény, gyalog jött Tövisig. Én nem akartam továbbmenni. Mondtam apukának, maradjunk Tövisen, ne menjünk tovább, ha jönnek arrébb a magyarok, akkor megyünk mi is Szeben felé, [Gyula]Fehérvárnak. De, mondom, egyelőre ne menjünk tovább, csak hogy legyen honnan visszajönni, nincs mivel visszajöjjünk, hogy annyit gyalogoljunk. Reggel tíz órakor odaértünk Tövisre, és délután már bejöttek az oroszok. Mentünk vissza, haza, [Nagy]Enyedre. Gyalog.

Ahogy vége volt a háborúnak, a nővéremék egy ideig még [Maros]Újváron laktak. [Maros]Újvárt voltam a testvéremnél, összegyűlt a [*zsidó*] fiatalság, és akartunk táncolni valamit, de nem egy olyan modern táncot, valamilyen cionista táncot, mint a mai *sârba* [szirba], a hóra. A rabbi nem engedte meg, jött, és olyan cirkuszt csinált… Azt mondja: „Itt nincs olyan, hogy fiú lánnyal táncol, nem szabad.” És széjjelzavart minket. Másnap jön a sógorom, azt mondja: „Képzeld el, elment a rabbi. Elszökött a rabbi. Elment.” „Na – mondom –, jó, hogy adta a nagy vallásost, nem engedett táncolni, és ő most elment külföldre.” Ő volt az első zsidó [Maros]Újvárról, aki elment a háború után.

A nővéremék azután leköltöztek [Nagy]Enyedre, mert a sógorom húga [*Magda*] és az anyja elment Izraelbe. [Nagy]Enyeden voltak egész addig, míg apu meghalt [*1964-ig*], akkor elmentek mind az összesen [*a nővérem, a férje és a két fia*] Izraelbe, Jaffába, elvitték anyukát is. Mielőtt elmentek, [*a sógorom*] bőrkereskedő volt, de ő csinálta a könyvelést is az üzletnek, ahol dolgozott, és Izraelben könyvelő volt. Nagyon vallásos ember volt a nővérem férje, és nagyon tudott is. És kezdte tanítani a nővéremet is otthon [*vallásra, héberre*], pláne mielőtt elmentek Izraelbe, és nagyon tudott a nővérem. Aztán megtanult ivritül Izraelben. De nagyon hamar meghalt a férje, egy szívinfarktussal. És ő maradt egyedül a fiaival, azok megnősültek, jó helyzetben vannak. Két fia van, az egyik Efráim, a másik Smulik. Miriám két éve [*2003-ban*] épp most [*júliusban*] halt meg, most van a jorcájt [jahrzeit].

Apuka mindig betegeskedett, amióta visszajött Oroszországból. Aztán rákos lett, volt májrákja, prosztatarákja, vízhólyagrákja. Tizenhat nagy kő volt a vízhólyagjában. De egy nagyon súlyos betegség ez. Mielőtt meghalt, sokáig nagyon beteg volt, három vagy négy évig. Fent volt, és dolgozott, de sokat is feküdt. Az ágyban is varrt, befejezte az egész munkát. Én is elmentem [*Nagyenyedre*] segíteni. Nem volt nyugta addig, amíg be nem fejezte a munkáját, ami volt. Anyu adta neki a vasalót, odatettük a vasalódeszkát, és úgy. Olyan ereje volt, és harminc kiló nem volt, mikor meghalt, én nem is tudtam elképzelni, hogy egy ember így összemehet. Morfiumot kapott két vagy három hónapig. Amikor meghalt, elvérzett teljesen. Minden injekciónál kijött a vére. Az egész ágy egy vér volt. Amennyi kicsi vére volt, kiment belőle. Péntek volt, mentem, hogy kapjak egy morfiumreceptet, kivettem a morfiumot, egy egész skatulyát – ott is hagytam [Nagy]Enyeden egy orvosnak, aki adta, nem mertem elhozni haza. Hazamentem, és adtam neki húslevest. De csütörtökön megfőztem, volt a sakter, vettem egy kis kakast, azt levágta, és megfőztem. Abból evett három kanállal, és akkor azt mondta: „Fertig!”, „Elég”. Mondom: „Apu, jó volt?” „Kicsi lányom – mindig úgy mondta nekem –, jó volt.” Abban a percben halt meg. 1964-ben halt meg.

Anyuka rá egy évre halt meg, elment a testvéremmel Izraelbe, és Jaffában halt meg, ott temették el. Anyukának nagy érelmeszesedése volt, és volt a szívével is baj. Úgy látszik, ez az érelmeszesedés egy örökölt baj. Nekem is van, óriási, úgy felejtek, nem tudom, mit tudjak csinálni.

Az enyém is összehozott házasság volt. A férjem a háború előtt nős volt, de már eltelt másfél év, nem jött vissza a felesége. Volt egy barátja, aki nagyon-nagyon jó ismerősünk volt, jó barátja volt a családunknak, és mondja neki: „Nem jött vissza Annus, meg kellene nősüljek. [Nagy]Enyeden nincs egy lány, te nem tudsz valakit?” „De igen, dehogy nincs.” „Milyen ez a lány?” Azt mondja: „Egy vallásos családból való lány.” „És valamit dolgozik?” „Persze, azt mondja, férfiszabóságot – a férjem is férfiszabó volt –, az apjánál tanulta ki a férfiszabóságot. És dolgozik a városban mindenkinek. Ügyes leányka, tiszta, dolgos, gyere, nézd meg.” És akkor eljött [Nagy]Enyedre, úgy ismerkedtem meg vele. Ez így volt a zsidóságban. Ma már ez egy kacagás. Eljött a férjem, mintha most látnám… Akkor több fiatalság volt [Nagy]Enyeden, és elmentem az önképzőkörbe, valami előadást csináltunk, valami bálfélét, összejövetelt. És jött anyuka, azt mondja: „Edit, gyere haza, jött valaki, egy látogatónk.” „Ki? – mondom –, én nem megyek.” Azt mondja: „Muszáj gyere, most mit mondjak, hogy nem akarsz jönni, hogy van ez?” Ez 1946. májusban volt, és aztán ősszel összeházasodtunk. Apukának nagyon tetszett. Azt mondta apuka: „Edit, nem akárkihez kell férjhez menni. Ahhoz kell férjhez menni, aki egy okos ember, egy jó szakember, jó szakmája van, van műhelye, tudja jól a szabóságot, nézd, milyen gyönyörű a kosztümje [öltönye], ez egy nagy szakember, azt mondja, ehhez kell férjhez menni, nincs mit válogatni.” Elég jó módban volt akkor már a férjem, hát, gondoltam, tényleg igaza van apunak.

[Nagy]Enyeden tartottuk az esküvőt, rendes esküvő volt, rabbival, volt hipa, a férjem eltörte a poharat, mondták, „mázel tov”. Volt menyasszonyi ruhám, fehér, fátyollal, a nővérem hozta el [Maros]Újvárról egy rokonától, aki már férjnél volt [Maros]Újvárra, és pont jó volt nekem. Nem csináltunk képet, nem volt divat. Csináltunk valamit [*lakodalmat*], de nagyon nehéz volt akkor a helyzet, nem volt semmi a háború után. De volt káposzta, volt húsleves. Tészták nem voltak, mert nem volt cukor. Csináltunk havasi kiflit, abba nem kellett cukor. És volt nagyon sok szőlő, mert volt egy Császár nevű magyar szomszédunk – nagyon jóban voltunk azzal a Császár családdal –, és ő hozott egy nagy szemeteskosár szőlőt – de nagyon finom volt az a szőlő –, és hozott finom bort. Ennyi volt az egész esküvő.

A férjem **Grossmann Fülöp** volt, Sráge volt a zsidó neve, Ferinek szólítottuk. [Nagy]Várad mellett született, Josăselben [*Krajnikfalva – kisközség volt Bihar vm.-ben, 1910-ben 400 román lakossal. Trianon után Romániához került. Ma: Josani, 73 km-re van Nagyváradtól délkeletre. – A szerk.*], 1910. júniusban, de beköltözött Désre a családja, itt laktak, az apja kereskedő volt. Régen nagyon sok gyereket csináltak az asszonyok, aztán korán meghaltak. A férjem apjának, Grossmann Ábrahámnak a felesége is meghalt. Aztán a férjem apja újra megnősült, nem volt már gyerek a háznál, egyedül volt, és elvett egy ludasi lányt egy nagyon gazdag családból [*Valószínűleg a környékbeli Kisludasról van szó, amely kisközség volt Alsó-Fehér vm.-ben, 1891-ben 800, 1910-ben 900 román és német lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.*]. És nem volt fiatal, ötvenhét-ötvennyolc éves volt, mikor másodszor megnősült, és hatvan éves volt, mikor a férjem született, én nem hittem el, mikor mesélte. A férjem édesanyja Fischer Sarolta volt – negyvenhat éves volt, mikor a férjem született –, tüdőgyulladásban halt meg 1937-ben, elul huszonhatodikán [*Elul 26. 5697-ben, 1937. szeptember 2-án volt. – A szerk.*]. Az apja már idős volt, amikor meghalt, 1933-ban halt meg, hesván hónapban, október elsején.

De nagyon sokan voltak testvérek, volt vagy öt lány és vagy négy fiú. De így voltak a régi zsidó családok. Ilyen nagy családok voltak. Mert meghalt az egyik feleség, elvett egy másik feleséget, avval is csinált gyermekeket. Volt Vilma, Jenő, Veronka, Hersi, Heinrich, Blima, Berta, Frida és a férjem. Csak **Frida** nővére volt édestestvére.

A **Grossmann Vilma** férje volt Katz Mihály, angró [*nagybani*] üzlete volt neki itt, Désen. Heinrich [*Vilma testvére*] náluk lakott, ezek nagyon gazdagok voltak. Egy óriási nagy emeletes házuk volt, ami aztán a miénk lett a háború után, a férjem örökölte. **Veronka** nem itt élt [*Désen*], ő más városban élt, és **Blima** is, már nem tudom pontosan.

Grossmann Jenő (*Manónak szólítottuk*) Kolozsváron lakott, de ő is élt egy darabig Tordán. Manó nagyon vallásos ember volt, neki volt egy lánya és egy fia. Nagyon tehetséges gyerekei voltak. A fia, Grossmann Laci sebész Svédországban. A lánya, Grossmann Lili a magyar színháznál volt súgó, de tudott zongorázni, és adott kántóórákat [*kántó – egyházi zene*] a színésznőknek. Férjhez ment egy románhoz, aztán elváltak, de van egy fiuk, egy Suciu nevű, aki azért tart a zsidósághoz, úgy látom, mert mindig húsvétkor ott találkozok vele Kolozsváron, a szédernél [*A kolozsvári hitközségnél minden Pészahkor közös széderestet rendeznek a hitközségi tagok számára a rituális kantinban. – A szerk.*]. Beszél magyarul is, románul is.

Tordán volt egy bátyja, **Grossmann Herman** (**Hersi)**. Hersi elég idős ember volt. Kolozsváron a Jenő lányának az esküvőjén ismertem meg. Úgy mondtam neki, hogy „kezit csókolom”, akkor úgy volt, hogyha valaki idős, hogyha férfi is, kezit csókolomot kellett mondani. Azt mondja nekem: „Te nekem a sógornőm vagy, ne mondd nekem, kezit csókolom.” Úgy szégyelltem magam.

Grossmann Heinrich az első világháború közben halt meg. Hazajött a frontról, hazaengedték, mert rosszul érezte magát, és egy hét alatt meghalt spanyolnáthában. Nagyon jóképű férfi volt, Bubának szólították, mert mint egy kicsi buba [*baba*], olyan szép volt. Nem volt felesége, hát még nagyon fiatal volt, de hadnagy rangja volt. Itt van eltemetve a dési temetőben, a sírköve már kilencven éve áll, de olyan, mintha most tették volna oda, olyan nagyon szép.

Fridáéknak volt szép házuk – sose kaptuk vissza azt se –, itt, Désen laktak. A férje, Baruch Eugén, azt hiszem, hogy fiákeres volt, voltak neki lovai, bútort szállított. Fridát három kicsi gyerekkel eldeportálták, egyikük se jött vissza. Hogy jött volna vissza három gyerekkel? Ezeket, ahol leszálltak a vonatról, már mindjárt betették a gázkamrába. Három édes kicsi gyereke volt. És őket miért kellett elpusztítani, mit vétett, kinek ártott az a három gyerek? Az anyákat pedig elpusztították a gyerekekkel. A háború után a férje, mikor hazajött a munkaszolgálatból, elment Németországba, hogy keresse meg a családját, a gyerekeit és a feleségét, és megzavarodott. Látták a désiek a német országúton, mindenkitől kérdezte: „Nem láttad, hol van Bájlika, Lájbika?” [*Ők voltak a gyerekek.*] Aztán elpusztult ott, az országúton.

A férjem első felesége dési lány volt, Mandel Annus [*1920-ban született*], vallásos lány volt. Nyomdában dolgozott. Nem volt gyereke. Állapotos volt, de nem tartotta meg a gyereket, elcsinálták, hát akkor nagyon nehéz volt a helyzet itt, Magyarországon [*Észak-Erdélyben 1940 után*] is és mindenfele, az egész Európában. A férjét elvitték munkaszolgálatra, és mindjárt csinált egy kuretást [*abortuszt*]. Annust eldeportálták, együtt volt a testvérével, Sasikával Auschwitzban, de olyan szerencsétlenül volt, az utolsó hónapokban a felszabadulás előtt összeszedték a nőket a lágerben, vagy kétezren voltak még, és elvitték Rigába. Ott rátették őket egy hajóra, és

elsüllyesztették a hajóval az összest. Annus is és a testvére is ott halt meg. Fiatal volt Annus, pláne a testvére nagyon fiatal volt, azt hiszem, akkor végezte csak a líceumot. Még volt egy lánytestvére [*az első feleségnek*], Fisch Margit, az hazajött [*a deportálásból*], de nagyon hamar meghalt szívinfarktusban. És még hazajött egy fiú, és az is meghalt. Egy se maradt meg. Ötön voltak, és egy sincs. Három év alatt az összesen elmentek. Mind meghaltak.

A férjem tulajdonképpen, mikor volt a deportálás, nem volt Désen, ő munkaszolgálatos volt, csak a felesége és a családja volt a Bungurban. A Bungur az egy erdő Dés mellett, ott volt a gettó. A háború után kiástak a Bungurban több halottat, akik a gettóban haltak meg, és eltemették [*a holttesteket*] a zsidó temetőben. Van Désen a zsidó temetőben egy hely, ahol egy kő is fel van állítva, arra felírták azok nevét, akiket kiástak. Én sose voltam a Bungurban, hogy őszinte legyek. Mi sose mentünk oda többet, soha az életben. A férjem mesélte, hogy amikor [Buda]Pesten volt munkaszolgálaton, fogták le az utcán az embereket, és ha látták, hogy zsidó, vitték el a Duna-partra, és lőtték agyon [lásd: zsidók Dunába lövése]. Ő beugrott egy hordóba, úgy menekült meg. De akkor azt mondta, hogy ha lesz fia, soha az életben nem engedi, hogy körülmetéljék.

A háború után a férjem örökölte a sógora, a Katz Mihály házát. Ott laktunk, volt szabóságunk is, nagyon elegáns szabóműhelyünk, és volt egy kis szövetlerakatunk. A férjem volt az egyike a legjobb szabóknak Désen, és aztán lett egy semmi. Jött a kommunizmus, be kellett zárjuk a műhelyt, és csináltak a férjemből alpolgármestert, 1949-ben, de csak pár hónapot. Nagyon becsületes volt, nem jött haza, éjjel-nappal ott volt a városházán. És aztán ő volt az első, akit kidobtak. Azt mondták, hogy cionista, kitették a pártból is [lásd: párttisztogatások Romániában]. A munkáscionista szervezetben volt, a Somer Hácáirban [lásd: Hasomér Hacair Romániában]. Többféle cionista szervezet volt, volt jobboldali, volt baloldali, ez egy baloldali cionista szervezet volt, egy munkásszervezet. De nem volt sokáig [*tagja a cionista szervezetnek*], pár hónapig volt az egész mese, 1946-47 körül. Aztán [*az államosítás után,* lásd: államosítás Romániában] visszakerült a szabósághoz, dolgoztunk tovább mint szabók a kooperátívában. Amikor lett a kooperátíva [*szövetkezet*], mindenki be kellett zárja a műhelyt. Két varrógépünk volt, az egyiket beadtuk a kooperátívába. Be kellett, hát úgy csinálták meg a kooperátívát. Mindenki vitte, amije volt, vittek gépet, vittek asztalt, vittek széket, nyavalyatörést, mindent odavittek. Először más néven ment, először volt a kisiparos szövetkezet, és aztán lett Cascom.

Én nem iratkoztam be a pártba. Én nem voltam se a kommunizmus mellett, se ellen. Én meg voltam elégedve azzal a rendszerrel, hogy a gyerekeim tanulhattak, nem kellett fizessek érte, volt ösztöndíja mind a kettőnek. Nagyon nehezen éltünk, én nem dolgoztam, a lányom beteg volt, nem dolgoztam. Kínlódtunk. Nem volt akkor se semmink. De én nem voltam ellene, csak adtak volna enni. Miért nem adott Ceauşescu enni [lásd: Ceauşescu, Nicolae]? Ki haragudott volna Ceauşescura, ha az embernek van, mit tegyen az asztalra, egy asszonynak van, mit főzzön? Kell állj a sorba éjjel három órakor, hogy vegyél egy kis tejet. Ez volt a felháborító a kommunizmus alatt. Másképpen nem voltunk ellene. Nem mentem sose kiabálni, amikor a kooperatívából ki kellett menni [*Grossmann Edit a munkásfelvonulásokra utal, melyeket a szocializmus alatt rendeztek. –A szerk.*], én elbújtam, hogy jöjjek haza, hogy dolgozzak, volt háztartás, nem? Mindenesetre, ha adott volna enni Ceauşescu a népnek, nem lett volna soha ellene semmi baj. Mert mégiscsak, hogy egy egész országot éheztessen… Már persze, akik ott voltak a zsíros bödön mellett, azok nem éheztek. És akik árultak. De aki nem, az állt egy fél napot a gyerekkel az ölében, hogy kapjon egy fél kiló cukrot, és a végén hazament semmi nélkül. Kenyérért kellett állni sorban,

három órakor éjjel már mindenfelé égtek a lámpák, fel kellett kelni, hogy menjünk sorban letenni a tejesüveget. Na, hát ilyen marhaságok.

1949-ben lebontották a házunkat, az volt az első ház, amit lebontottak Désen. Olyan szerencsések voltunk. Ott aztán az egész sort lebontották, a mozival szemben, ott mind zsidóházak voltak, mind lebontották. Csináltak oda egy nagy szállodát és a komplexet [*kereskedelmi központot*], az üzleteket. Mi kaptunk egy lakást az államtól, de azt visszaadták egy román papnak, ő örökölte. Aztán mentünk egy zsidóhoz – Berkovitshoz – házbérbe, de az nagyon durván bánt velem, hogy a gyerekek ne menjenek ki – akkor egész kicsik voltak –, nem engedett, se, hogy terítsek ruhát, se semmi. Aztán cseréltünk lakást, de aki ott lakott, ahova költöztünk, az kért lelépést, mert ott volt fürdőszoba [*„Lelépésnek" általában az előző bérlőnek a célból adott pénzt hívták, hogy nekik adja át a lakás bérleti jogát. – A szerk.*]. Én minél hamarabb el akartam jönni onnan, úgyhogy adtam lelépést egy nagyon szép ebédlőbútort egy állóórával és egy olyan régi, gyönyörű csiszolt tükörrel és még ötszáz lejt, az nagy pénz volt. Marhaságokat csináltam. De laktunk abban a lakásban negyvenöt évig, sőt. A férjem közben meghalt [*1994-ben*], és jött a házigazda [*tulajdonos*], és kitett. A tulajdonos [*visszaigényelte a lakást,*] megnyerte a pert, és ezelőtt hat évvel visszaadták a házat. És akkor megvettük ezt a házat [*lakásról van szó*] 1999 őszén, a saját erőnkből, a gyerekek adtak pénzt, a lányom és a fiam. Hetedik éve lakok itt, már innen csak a földbe megyek.

A lányom, **Grossmann Erika** itt, Désen született 1951. március tizedikén. Erikának Cserna a zsidó neve a férjem anyja után. Két és fél éves volt, mikor kapott egy tébécével fertőzött injekciót, és megbetegedett. Nagyon beteg volt, az egész lába dagadt, most is dagadnak a lábai. Erika Kolozsvárt járt a művészeti líceumba, ő lett az első a felvételin. A Budai Nagy Antal utcában volt az iskola. Azt elvégezte, és aztán bement az egyetemre, ott, Kolozsvárt a szépművészetire járt. Sok mindent tanult ott, nem csak a rajzot. Írt verseket is, még az iskolával volt Csucsán [*Ciucea*], a Goga-versenyen, ahol az ő verse kapta a második díjat [*Octavian Goga román költő Csucsán élt, lakóháza ma Goga-emlékházként működik. – A szerk.*]. Első díj nem volt, és a második díjat ő nyerte meg. Nagyon sok verset írt, és küldött újságoknak, az „Albatros"-nak, mindenfelé írt verseket, és kapott sok pénzt [*a publikációkért*].

Tulajdonképpen én azt mondom, hogy nem jók a vegyes házasságok. Az én lányom először férjhez ment egy besszarábiaihoz, mondhatni, orosz származású fiúhoz, petróleummérnök volt [*kőolaj-kitermelésnél dolgozott*]. Cernev Gigelnek hívják. A lányom rajztanárnő volt, kikerült Moineşti-re, oda helyezték ki, ott ismerkedtek meg. Aztán én rájöttem, hogy milyen rossz ez a vegyes házasság. Amikor eljött, és megkérte a lányom kezét, azt mondtam: „Nem! Ha akarsz, főbe lőhetsz, de nem adom a lányomat hozzád feleségül. Beteges lány, nem egy gazdag lány, ti gazdagok vagytok, nem csinálsz vele egy jó partit. Van zsidó kérője, menjen ahhoz." És a lányom visszament Moineşti-re, mert ugye szolgálatban volt, és rá egy hétre megtartotta az esküvőt nélkülem. Jó fiú volt, nem volt rossz fiú, és jó család volt. Egyetlen gyerek volt, és jól szituált emberek voltak a szülei, orvos volt az apja, és az anyjának is megvolt az egyeteme.

Nem akartak maradni Moineşti-en, és a vejem kapott állást Câmpinan mint petróleummérnök, és Erika kapott állást Ploieşti-en mint tanárnő. De valaki megfúrta a vejemet – mert kellett neki az az állás –, hogy a felesége el akar menni Izraelbe. Pedig Erika nem akart. És akkor kitették abból az állásból Câmpinan. És akkor elhatározták, hogy tényleg elmennek Izraelbe. Erika Kolozsváron végezte az egyetemet, és járt abban az időben a főrabbival, Rosennel [Lásd: Rosen, Moses], a

kórussal. És beszélt Rosennel, elmondta, mi a helyzet. Azt válaszolta, hogy menjenek Bukarestbe, és elintézik. Tényleg, nagyon hamar meg is kapta az útlevelet.

Elment Izraelbe a férjével együtt 1975-ben vagy 1976-ban, de a fiú nem szerette Izraelben, és elment Ausztráliába. Úgy volt a mese, hogy Erika azt mondta, ő addig nem megy, amíg nincs lakás, nem megy hányódni. Elég volt Izraelben, hogy nem volt két évig lakása. Én akkor elmentem Izraelbe – ez az 1970-es évek végén lehetett –, hogy ne legyen a lányom tiszta egyedül, és azt mondtam Erikának: „Erika, nekem az a véleményem, hogy ne menj utána. Itt állásod van. Van háromszobás lakásod. Be vagy rendezkedve. Minek menjél a nagyvilágba? Nem vagy egészséges, ne menj sehova, drága, ülj itt.” Azt mondja: „Nem is jut eszembe, hogy menjek. Mi van Ausztráliában, és nincs Izraelben?” És a lányom beadta a válópert, és elvált tőle. De én azt hittem, hogy nem fog akarni elválni. Igaz, hogy azt mondtam: „De nem muszáj hallgass a szavamra, te csinálj a szíved szerint, és menj az eszed után, mert van már életfelfogásod, mindened. Ahogy te gondolod.” „Nem, mámá – azt mondja –, ha mostanig nem akart gyereket. Nekem pedig az volt az álmom, azért mentem férjhez, hogy legyen egy gyermekem. Férfit tudtam volna magamnak kapni úgy is. Mind menni akart, most, mikor berendeztünk, van lakásunk, mindenünk, most rájött a menés? És állásban volt. Ha ő elment, akkor menjen, nem fogok utánamenni.”

És aztán megismerkedett a mostani férjével, ez egy egyszerű zsidó fiú volt, ott született Izraelben, és nagyon jó házasság lett belőle. Shoval Moninak hívják a férjét. Tulajdonképpen Shoval – azt mondta Erika – Simont jelent. Én nem tudok vele beszélni egy szót se. Mert ő csak héberül tud és angolul. Mikor jön a vejem, nem eszik nálam semmit. Van az a kóser konzervje, de beteges a gyomrával, főtt húst eszik. De nagyon kóser, nagyon vallásos. Van öt testvére, mindegyikkel jól van Erika. Szép magas ember, hál’ istennek, hogy jól vannak. Ktarsában [*Kefar Sava?*] laktak, ott kapott két iskolát a lányom, egy nagyon vallásos iskolában tanított, és egy nem olyan vallásos iskolában is volt egy fél normája. Nagyon meg volt elégedve. Rajztanárnő, fest még, és még tanít gyermekeket otthon. Ghinot Shomronon vettek nemrég egy házat, mert ott olcsóbbak voltak a lakások, és a lányom mindenáron kertes házat akart. A férje a Schwartzkopfnál dolgozik, beveszi az árut, és továbbadja, komputerrel dolgozik. Van egy kislányuk, Saphir, tizennégy és fél éves [*1991-ben született*]. Szép magas, nagyon-nagyon szép lány. És nagyon jól tanul. Ő is ír verset, már jelent meg újságban kétszer verse. Erika még tanította, rajzolni is tanítja most a leánykát. Modellező akar lenni telefonoknak, ilyesmiknek.

A fiam **Grossmann Silviu**, de Ávinak szólítja mindenki, Ábrahámnak a rövidítése Ávi. Ő 1953-ban született, én adtam neki a zsidó nevet – Ábrahámot –, a férjem apja után [lásd: névadás]. Ávi is és Erika is nagyon jól tanuló gyerekek voltak. Nekik nem volt probléma a tanulás, ment be a fejükbe, a férjemhez hasonlítottak fejre. A fiam orvosira akart menni, és készült. De ha levágtam egy tyúkot, akkor ő rosszul volt, amikor látta a vért. Nem bírta nézni. Úgy szerette a csirkéket, játszott velük, én dugva kellett csirkét főzzek, hogy ne lássa. Azt mondta: „Megegyem a csirkének a lábát?” Ha csirkecomb volt, felvágtam darabokra, azt mondtam, hogy sonka. Akkor megette. Láttam, hogy olyan érzékeny gyerek. Egy érzékeny gyerek nem való orvosnak. Aztán rájött ő maga is, azt mondta: „Nem való nekem az orvosi, én túl sajnálok mindenkit.” Aztán Temesvárt végezte az egyetemet, gépészmérnöki szakot.

Az egyetem után [Nagy]Bányára helyezték ki, de volt egy odavalósi lány, aki állapotos volt, [Nagy]Bányán volt a férje is, kérvényezte, és neki adták azt a posztot. És Ávi elkerült Szatmárra

[Szatmárnémetibe], aztán megnősült egy román nővel. Soha nem mondtam, hogy ne nősüljön meg, ha ő úgy akarta, mit tegyen nekem szemrehányást. Szatmáron [Szatmárnémetiben] ismerkedett meg a feleségével, Milea Floricának hívják. Elvált nő volt, volt egy négyéves lánykája, Juliana, aki most fogorvosnő [Nagy]Váradon. A fiam az Unio gyárba került, azt hiszem, darukat csinál ez a gyár hajókhoz, bányákhoz. Kezdte alulról, először mester volt, bent volt a produkcióban [*gyártási részlegen*] sokáig, aztán 1990-ben kinevezték eladási igazgatónak, és most vezérigazgatónak. Ezelőtt öt évvel akarták tenni erre a posztra, de ő nem akarta vállalni. Most azt mondták, ha nem akarja elvállalni, akkor keressen más állást. Nem volt mit csináljon, elvállalta. Nem kicsi dolog, éjjel-nappal ott van a gyárban. Florica is mérnök, a Mondialánál, a ruhagyárnál van, de ő gyártási vezető, jó állása van, nagyon talpraesett nő. Nagyon jól beszél magyarul, és nagyon jól beszél németül. És jár Németországba, mert a gyár, ahol dolgozik, egy németé.

Egy gyerekük van, egy kislány, 1987-ben született. A fiamnak a lánya, Iris meg van keresztelve. Beteg gyermek volt, és nem evett húst, akkor azt mondták a kolléganői a menyemnek, hogy azért, mert nincs megkeresztelve. És akkor megkeresztelték a görög katolikus templomban, tíz éves volt. De énnekem nem mondtak semmit, utólag kérdezték, haragszok-e. Mondtam, énnekem nincs semmi beleszólásom. De nem tartja a leányka a vallást. De nem eszik húst. Mikor kicsi volt, hogy beletömték, lenyelte, de mikor kezdett már beszélni, többet nem evett: „Nu trebe carne” [*Nem kell hús (román)*]. Egyáltalán nem veszi a szájába. Vágnak disznót, lehet akármi a házban, sonka, virsli, nem akarja megkóstolni. De most már nem akar ülni az asztalnál se, mikor eszik a húst. Szalmakrumplit sajttal eszik, egy hígpalacsintát, egy kukoricát, kőttestésztákat [*kelt tészta*], ilyesmit, de akármelyik tésztát se eszi meg. Iris nem tud jól magyarul. Otthon a házban csak románul beszélnek. És Iris jól beszél angolul.

Nekem is az unokáim úgy mondják, Bábi. Az izraeli unokám az vallásos, de a szatmári unokám az vegyes házasságból született, ő már nem tud semmit a zsidóságról. De Bábi, úgy mondja nekem ő is. Rosszul csináltam, én is bele kellett volna szóljak egy kicsit többet, de gondoltam, nem szólok bele, nehogy ne tetszedjen nekik.

Amerikában nincsenek rokonaim. Voltak, de mind-mind kipusztultak. Szóval lehet, hogy van, én tudom? Volt egy unokatestvérem [Grosz Szerén, Grosz Gyula lánya], elment, aztán nem tudom, mi lett vele. A férjemnek voltak rokonai Amerikában, kaptam is a kommunizmus alatt egy jó csomagot az egyik rokontól, küldött ruhaneműket és két kiló kávét, nagy dolog volt. Nem tudom, hogy él, nem él. A férjem, ő mindenkivel levelezett, de aztán meghalt, én már nem levelezek, öreg vagyok. Most telefonálunk. Erikával tartom fenn csak a kapcsolatot, senkivel mással. Ma vannak ezek a maroktelefonok, hol gondolt az ember ilyesmire, hogy létezni fog ilyesmi, mikor nem volt egy telefon. Máma felveszem a telefont, és tudok telefonálni Izraelbe. A kommunizmus alatt nem lehetett ezt megcsinálni. Levéllel tartottuk a kapcsolatot, és küldött a lányom csomagokat Izraelből. De mindegyikbe belekutattak, volt csomag, hogy nem is jött meg, hogy azt mondták, hogy rosszul volt csomagolva, nem tudom, mi.

Izraelben háromszor voltam, az 1970-es években, körülbelül. Kétszer a nővéremnél és egyszer Erikánál. Egyszer ültem három hónapot, aztán kétszer két hónapot. Nagyon tetszett [*Izrael*]. Nagyon. Borzasztó kicsi Izrael, de az a kicsi ország hogy mit tud kitermelni! Ilyent nem tud elképzelni ember, hogy honnan terem ennyi gyümölcs, ennyi minden. Én nem hittem el, amikor láttam, hol termesztik a szőlőt. Tiszta kő, és szőlő! Eszkavátorral kivágják a követ, betesznek egy

tőt, betesznek egy kis földet, és vissza a követ. Az tartja, hogy amikor jön az a nagy forróság, a kő nem engedi át a nagy meleget, és megtelik vízzel. És annyi szőlő van, hogy nem tudja elképzelni, és kövek között! És az a rengeteg gyönyörű virág! Mindig mondták, még abban az időben, hogy adok egy országot, amin fog folyni a méz és minden. Olyan Izrael. Minden van, ami létezik, és ami nincs, azt hoznak be. Egyszóval jól élnek az izraeliek.

Olcsó az élelem, és jól esznek. Étel annyi van, amennyit [*az ember*] akar. Én akkor mentem először, amikor itt nem volt kávé, nem volt egy bors, nem volt semmi. És képzelje el, hoztam borsot, vagy hoztam kávét. Mikor lefogták Nicu Ceauşescut [*Grossmann Edit a diktátor fiára, valamint az 1989 decemberében kitört romániai forradalomra utal.* Lásd: Ceauşescu, Nicolae; az 1989-es romániai forradalom. – *A szerk.*], akkor mutatták, hogy olyan kicsi, ötdekás neszkávéval tele volt a szekrénye. Mondom, na, ez is valami. Izraelben lehet seperni vele az utcát, annyi van. Minden arab üzletben. És itt mutatják a televízióban, hogy Nicu Ceauşescu tele volt kávéval, tiszta hülyék, mondom. Hogy miért nem hoztak be kávét és ilyesmit az országba? Ez egy nagy marhaság volt. Izraelben egy kávé nem volt probléma, nem volt probléma a cukor. Én ráveszem a nővéremet: „Te, annyi cukor van az üzletben, vegyél egypár kiló cukrot.” Azt mondja: „Edit, menj, vásárolj te”, és felírta, ami kellett. Én veszek három kiló cukrot, és hazahozom. A nővérem: „Minek vettél három kiló cukrot?” „Tedd csak el, hátha nem lesz.” Úgy kacagta a nővérem. Annyi élelem volt, amennyit el tud képzelni. Annyi kenyér, annyi kalács, annyi minden, minden üzletben álltak a kenyerek.

Van már [*Izraelben*] rengeteg szőlő, rengeteg dinnye, sárgadinnye, piros dinnye, és olcsó. Olyan finom sárgadinnyéket ettem, télen! A szőlő is nagyon finom, mag nélküli szőlő. Aztán nagyon finom a narancs, azok a nagy narancsok és az a grapefruit és az avokádó, és százféle gyümölcs van. De tudja, mit mondok? Az alma nem olyan jó, mint nálunk. A paradicsom nem jó. Erika, mikor hazajön, nem tud jóllakni. A tejtermékek nem olyan jók, mint nálunk. A hús olyan, mint már nálunk is, a fagyott csirkék. Nem szeretem ezt a csirkét, a brazil csirkéket, nem bírom, úgy undorodom tőle, hogy jön ki a lelkem. És máskülönben is, mind műanyag. Más az otthon tartott csirke, és más az a tojás. De mindenesetre már semmi se jó, mert van már műtrágya téve a földre, nem olyan az élelem, mint volt. Hiába mondják, biotermék így, biotermék úgy, már nincs biotermék.

Van egy csomó tekergő, van egy csomó tolvaj, van egy csomó munkásember, van mindenféle [*ember Izraelben*]. Egy ország, ahová minden népből bement a jó is és a rossz is. A sok söpredék is bekerült. Most nem tudom, hogy van, de abban az időben nagyon sok morfinista, nagyon sok hasista volt. A házak nagyon szépek, és borzasztó tisztaság van minden lakásban, tisztaságmániájuk van. De az utcák teli vannak mindenféle szeméttel. Esznek a gyerekek csokoládét, dobják le a papírokat. Mikor ott voltam, a rokonok jöttek utánam, és minden héten másnál voltam, voltam Názáretben, voltam Jeruzsálemben, voltam Haifán többször, Lodon – Lodon van a repülőtér – voltam egy hétig. Erika mindenkivel fenntartja a kapcsolatot. Ma már kész, megöregedtem, kimentem a formából. Nem tudok felülni a vonatra, repülőre, kell valaki taszítson.

Mai napig is ortodoxok vagyunk, mai napig. Az én családom [*a lányomék*] Izraelben még mindig nagyon tartja a vallást. A testvérem is nagyon tartotta, aztán azok túlzottan vallásosak voltak. Én is tartottam a kóserságot, miután férjhez mentem. És sokszor visszagondolok, tán jobb érzés volt. Valahogy azt tudtuk, hogy az a péntek este, az a szombati nap, az valami volt, valami volt. Ma nincs semmi. Miután megszülettek a gyerekek, még azután is vagy tíz évet tartottam a kóser háztartást. És vágtam a sakternél a majorságot, ameddig volt sakterünk, mindig a sakternél

vágattam. Aztán meghalt a sakter, és gátá [*kész, vége (román)*] volt. Utána még küldtem be Kolozsvárra, hogy vágják, 1970-ig körülbelül. Nem vágtam addig majorságot itthon, mert nem szerettem, irtóztam. De rendes kóser háztartást vezettem, tejesem volt külön, és húsosom volt külön, mindamellett, hogy a férjemnek már más elvei voltak.

A férjem nagyon sokat tudott a zsidóságról. Ő tudott lájnolni is. A lájnolás az egy nagyon nehéz imádság, azt nagyon kevesen tudják Romániában, ő tudta [lásd: lejnolás]. A férjem, mint egy rabbi, úgy tudott. A Tórából mindent tudott, mindent. Nagyon-nagyon vallásos családból származott, az apja az egyik legvallásosabb ember volt Désen. Az apja nem járt ebbe a templomba, nekik volt egy külön templomuk, egy haszid templom. A férjem négyéves kortól már tudott olvasni. Négy éves volt, és az apja már kivette az ágyból, hogy tanuljon, olvasson. A férjem nem volt haszid, de nagyon tudott, mivel egy nagyon okos ember volt, fel tudott fogni mindent hamar. Csak a hájderba járt, de tanult magától. Tudott annyit, mint egy jesivanövendék. Mindenki mondta, hogy hogy is van annyi tudása a zsidóságból. Mindig tanult. Mindent tudott. De jöttek a háború után ezek a kommunista elképzelések, akkor átment [*átvett a kommunista eszmékből*], akkor nem tartotta be [*a vallást*]. De öregségében nagyon megbánta. Nagyon fájt neki, hogy eltávolodott. Akkor nagyon ette magát, amiért elhagyta a vallást. Egész délután az imakönyv a kezében volt, minden nap. Rájött ő, hogy mégiscsak a zsidósághoz tartozik. Pláné amikor jöttek a csapások, hogy Erika megbetegedett, ő [*a férjem*] is beteg lett, és akkor rájött, hogy nem szabad elhagyni a zsidó vallást, se eltávolodni nem szabad a zsidóságtól. Azután mind mondta, hogy „Elhagytam a vallást, és jöttek a csapások”. „Elhagytuk a vallást, lehet, innen jön a csapás.” Én mondtam, hogy nem szabad elhagyni egy embernek a vallását. Jó vallás, rossz vallás, de ebben születtünk, ezt kell végigcsináljuk.

[Öregkorában] ő volt a lelke a templomnak. Tudott, a Tajrából [Tórából] mindent tudott olvasni, tudta mindennek a magyarázatát, hogy az miért van úgy. Ő olvasott fel mindig a Tajrából [Tórából] a templomban, ő imádkozott. Öregségében itthon is mindig olvasott, tanult. Voltak olyan nagy könyvei, bevittem nagyon sokat a templomba, hogy ha meghalok, ne kallódjon el. De még van néhány, amit nem akarok elprédálni. Nagyon ügyes ember volt a férjem. Ami az övé volt, az övé volt. Gyönyörűen írt, gyönyörűen kötött könyveket, minden, amire rátette a kezét, az meg volt [csinálva], olyan jó kézfogása volt. Volt egy ócska imakönyvem, olyan ügyesen megkötötte. A könyveink közül nagyon sokat átkötött, és a templomban is átkötötte a könyveket, öregkorban.

Amikor a férjem meghalt, ültem sivét, ahogy ültem, de nem épp úgy, ahogy kellett volna [lásd: süve, gyász]. Mert az a sivéülés egy olyan dolog, hogy kell legyen valaki hozzátartozód, hogy tudj ülni sivét. Egy hétig, nyolc napig kell ülni sivét, és [*ez alatt az idő alatt*] kell valaki jöjjön, aki főz, aki rendezi a házat. Úgy szokás. Akkor jönnek, és imádkoznak nálad, a házban, az egy sivéülés. De mivelhogy nem volt senki [*hozzátartozó*] már… Nem volt, ki imádkozzon a temetésen se, nem mondott senki semmit. A fiam elmondta a kádist, kikerestük a könyvből, és elmondta. Ennyi volt.

Nálunk a halottat csak egy órával az előtt lehet megfürészteni, felöltöztetni, és a ládába tenni, hogy eltemetik [lásd: holttest előkészítése a temetésre]. Én megmosom a halottakat. Előbb nehéz volt, de aztán rájöttem, hogy nálunk ez egy nagy micve, egy nagy jótétemény, egy halottat megmosni. Miután már nyugdíjba mentem, én mindenkit, aki Désen meghalt, megmostam, és felöltöztettem. És nem utáltam. Megfésültem a haját, egy ronggyal megmostam az arcát, a lábát, és felöltöztettem – megcsináltuk nálunk a ruhát, ha nem volt ruha. Nekem itt van a ruhám, az

egész [*minden, ami kell*]: vászonból egy fehér ing, egy fehér blúz, egy fehér kötény, egy fehér zoknim van odatéve, egy zsebkendő és egy kendő. Nekem egy nagyon szép kendőm van, kaptam egy rabbinétól Izraelben, és azt odatettem. Úgyhogy el van készítve a ruhám. A férjem varrta meg, az övét is ő varrta meg. Én azt mondtam: „Varrd meg te, én nem varrom meg a halottas ruhámat.” A férfiaknak van egy alsónadrág – nekem is van, mivelhogy nincs harisnya, nehéz felhúzni a harisnyát, úgy határoztunk, hogy csinálunk egy alsónadrágot. Aztán felül először van [*aférfiaknak*] a cicisz [cicesz], akkor tesznek egy blúzot, egy inget, és akkor ráteszik azt a hosszú köpenyszerűséget – van egy elnevezése, de nem jut eszembe [kitli] –, amiben imádkoznak is, ez tiszta fehér, és csipkével volt a férjemnek, és aztán jön a tálesz. És van egy sapka, nem káperli [kipá], egy fehér sapka. A ládába tesznek egy nagy lepedőt, és abba belécsavarják. Egy [fa]ládában temetik, amin nincs szeg, se csavar, csak úgy beillesztik a fedelét. Nem úgy, mint a keresztényeknél, leütnek szeget. Miért kell azt a szeget leütni? Az olyan fájdalmas, én nem bírom hallgatni, mikor ütik azt a szeget [*a koporsó fedelébe*].

Ma már nem tartom [*a kóserságot*], mert nem tarthatnám. Ma nincs kóser hús Désen. De az, hogy a húst ki kellett előbb áztatni, és besózni, kikóserolni, ez mind nagyon jó, mert kiveszi a vért. És nekünk a zsidó vallásban az törvény, hogy nem eszünk vért. Én is besózom a húst, ha veszek. Most is szoktam csinálni halkocsonyát, nagyon szeretem. Zöldséggel van, de nagyon finom. A halnak a fejéből csinálják, és muszáj legyen melléje még egy egész hal is. Nekem összeszedik a fejet, elteszik a fagyasztóba, a mélyhűtőbe. A menyemnek a lánya, Juliana, szokta eltenni nekem a fejet, elküldi, és én megcsinálom magamnak. A hal fejéből kivesszük azt a keserűséget [*ún. keserűcsont*], ami a fülénél van, de egyben kell a fejet beletenni, mert az adja meg a kocsonyásságot. Előbb megfőzöm kicsit a zöldséget, mikor félig meg van főve, beteszem abba a lébe a két-három darab halat és két-három fejet. Kell egy kicsi cukor is, nálunk a zsidó konyhán cukrosan van az étel – a zöldpaszulyleves is cukorral van, egy kis cukrot teszünk mindenbe. És nagyon lassú tűznél az megkocsonyásodik, leszűrjük, és zöldséggel kidíszítjük. Nagyon-nagyon jó. A zsidó esküvőkön mindig volt ilyen halkocsonya. Kicsi tálkákban, üvegtányérokban mindenkinek volt egy porció hal. Ez volt a zsidó előétel. Péntek este is ettek és szombat délben is kocsonyát.

Péntek este meggyújtom a három gyertyát: egyet gyújtok a szülőkért, egyet gyújtok a családért, a testvéremért, a nagybátyámért [*stb.*], és egyet gyújtok az én családomért. Én most is tartom a húsvétot. Nincs húsvéti edényem, megmondom őszintén, csak éppen kiforrázom az edényeket. Van egy nagy vájdlingom, oda beteszem az edényeket, mindegyiket kifőzöm, azokban az edényekben főzök. De csak annyira tartom, hogy veszek egy majorságot. Valaki nekem levágja, azt én kiáztatom, besózom, úgy valamennyire tartom.

Most bemegyek Kolozsvárra ünnepekkor. Amikor bevisznek. A Bilbaum fiú [*a dési zsidó hitközség egyik tagja*] be szokott vinni, és olyankor bemegyek. Tartottuk a húsvétot itt, Désen, amíg élt a férjem, és elmondta a szédert [*levezette a széderestét*]. Miután meghalt a férjem [*1994-ben*], azután is tartottuk, de már nem mondtak fel szédert [*nem volt, aki vezesse a széderestét*]. Épp csak megettük a tojást, megittunk egy kis bort, és akkor azt mondtuk, hogy ennek nincs semmi értelme. Már nincs zsidóság Désen. Kipusztult. Voltak nagyon vallásos emberek Désen, nagyon szépen tartották az imádkozásokat. Meghaltak, kihaltak. Ez a generáció, ez már pusztulásnak van kitéve. Már öregek mind. Most meghalt Bilbaumné. Még vagyok én és Motlai Ella mint nő. És még van egy zsidó nő, akinek az apja-anyja zsidó volt, de a szülők se tartottak semmit, úgyhogy nem tud semmit a zsidóságról, nem tart semmit. Úgyhogy csak én és Ella, amit tudunk a zsidóságról.

Férfiak közül van Hirsch – akinek a zsidó hitközségnél dolgozik a felesége, román, Lívia –, az tud, az egy vallásos családból származik, és Farkas [*Farkas József, a Centropa készített vele is interjút.– A szerk.*], ő is egy vallásos családból származik. Ők ketten, akik tudják, hogy mi a zsidóság, hogy mi a zsidó háztartás. De Farkasnak is, Hirschnek is a felesége nem zsidó, úgyhogy otthon már nincs zsidóság. A zsidóságot az asszony tartja fenn a házban.

Könnyebb sokkal az élet most [*1989 után*] [lásd: az 1989-es romániai forradalom], nincs gondod, hogy kimész, és nem kapsz kenyeret, nem kapsz ezt, nem kapsz azt. Szóval nincs semmi gondom, hogy őszinte legyek, van olaj, van cukor, van mindenem a házban. Csak az orvosi ellátás nagyon rossz, nagyon-nagyon rossz. De egy öregember nem tudja felfogni a változást, a fiatalság másképp éli meg, és az öregek másképp. Az öregeknek egész más az életük, mint a fiataloknak. Ma kéne fiatal lenni. Ma jobb a fiataloknak, százszor, mint volt. Nagyon sok minden változott meg, nagyon sok, és nagyon nagy előnyük van.

A volt szekuritátések [lásd: Securitate] azok ma mind nagyon gazdag emberek lettek. Becsületszavamra. A kooperátívában milyen disznóságok mentek végbe! Beadtunk varrógépet, mindent, és egy lejt nem adtak. Most feloszlatták az egész kooperátívát, és szépen zsebre vágta egy csomó tekergő a sok pénzt, mert rengeteg vagyona volt a kooperátívának. A kooperátíva olyan nagyon gazdag volt, hogy azt fel nem lehetne mérni ésszel. Minden fürdőhelyen voltak fürdővillái, a sajátja a Cascomnak. Aztán a Cascomhoz tartoztak a perzsaszőnyeggyárak, a bútorgyárak. És hol van, ki tette rá a kezét, hová lett ez a sok vagyon, kérdezem én? Most hallottam, hogy átveszi a Cascomot valaki, átdolgozza, és fognak adni valamit. Adnak egy fenét! A múltkor azt mondta nekem az egyik kolléga, hogy menjek fel a kooperátívához, mert adnak negyvenkilencezer lejt a nyugdíjas kooperátoroknak. Hát, elmegyek, és azt mondja a tisztviselőnő, hogy csak azok kapnak, akik 1991 után mentek nyugdíjba. Na, mondom, süssék meg.

Ha élne a férjem, nagyon jól lennénk. Neki nagyon nagy nyugdíja volt, volt ötven éve. És én nem vettem az ő nyugdíját, veszem az én nyugdíjamat, és az nagyon kicsi [*A férje után nem kap semmi pénzt. – A szerk.*]. Mindenki azt mondta: „Hát azért dolgoztál te is.” De nekem nem volt, csak húsz évem, mert az én lányom sajnos nagyon beteg volt, mindig volt nagyon sok problémám, és nem mentem dolgozni. Segít a hitközség még, segít a fiam is, a lányom is egy-egy kicsit, abból élek.